

37/1046 (201) 2^e ex

BIBLIOTHEEK
STARRINGGEROEW

Historische landschapselementen

Een lijst met definities en literatuur

J. Renes

Rapport 201

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1992

00 10007 1992

101 22417

REFERAAT

Renes, J., 1992. *Historische landschapselementen; een lijst met definities en literatuur*. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 201. 136 blz.; 1 aanh.; register.

Lijst van (voornamelijk kleine) historische landschapselementen met definities en de belangrijkste literatuur. De elementen zijn gerangschikt naar functie: landbouw/jacht/visserij, waterstaat, politiek/rechtspraak, militair, wonen, nijverheid, grondstoffenwinning, verkeer/vervoer, religieus, verzorging/dienstverlening en recreatie. Als aanhangsel is een lijst van historisch-geografische inventarisaties van streekplan- en landinrichtingsgebieden toegevoegd.

Trefwoorden: Nederland; historische geografie; landschapselementen; bibliografie

ISSN 0927-4499

©1992 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812; telex: 75230 VISI-NL

Het DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het DLO-Staring Centrum.

Project 799

INHOUD

	blz.
WOORD VOORAF	7
SAMENVATTING	9
1 INLEIDING	11
2 LANDBOUW/JACHT/VISSERIJ	17
2.1 Gebouwen	17
2.2 Percelen en perceelsvormen	23
2.3 Perceelsscheidingen en andere lijnvormige beplantingen	26
2.4 Bodemgebruiksvormen: landbouw	30
2.5 Bodemgebruiksvormen: bosbouw	34
2.6 Overige	37
3 WATERSTAAT	43
3.1 Dammen en dijken	43
3.2 Kunstmatige verhogingen	46
3.3 Polders en bemaling	49
3.4 Overige	50
4 POLITIEK/RECHTSPRAAK	53
5 MILITAIR	57
6 WONEN	69
6.1 Enkele bijzondere woningtypen in het landelijk gebied	69
6.2 Enkele bijzondere nederzettingvormen	70
7 NIJVERHEID	75
7.1 Molens	76
7.2 Overige	80
8 GRONDSTOFFENWINNING	83
8.1 Groeven	83
8.2 Andere sporen	85
9 VERKEER/VERVOER	89
10 RELIGIEUS	99
11 VERZORGING/DIENSTVERLENING	105

12	RECREATIE	109
12.1	Buitenplaatsen en tuinen en hun onderdelen	109
12.2	Andere recreatieve elementen	120
13	CONCLUSIE	123
AANHANGSEL		
	Historisch-geografische inventarisaties van gebieden	125
	REGISTER	131

WOORD VOORAF

Kleine landschapselementen staan momenteel sterk in de belangstelling. De afdeling Historische Geografie van het Staring Centrum is betrokken bij verschillende publikaties en inventarisaties van dergelijke elementen. Bij de voorbereiding voor die projecten bestond behoefte aan een lijst van elementen en een overzicht van bestaande inventarisaties.

Dit rapport poogt in deze behoefte te voorzien. Bij een vrijwel onbegrensd thema is volledigheid uiteraard onmogelijk, maar het verzamelde materiaal lijkt toch een goede basis te vormen. Door publikatie van deze lijst hoopt de samensteller anderen aan te moedigen tot het opvullen van hiaten in de kennis.

De schrijver dankt mevr. M.A. van der Haar en de heren G.H.P. Dirx, L.H.M. Olde Meierink, A.J. Thurkow, J.C. van den Top, G.P. van de Ven en J.A.J. Vervloet voor hun waardevolle aanvullingen op een eerdere versie van dit rapport.

SAMENVATTING

Dit rapport geeft een overzicht van landschapselementen met definities en verwijzingen naar literatuur. Aan deze lijst bestond behoefte, omdat momenteel bij de Afdeling Historische Geografie van het Staring Centrum gewerkt wordt aan een aantal inventarisaties en publikaties over historische landschapselementen. De belangrijkste vragen waren daarbij die naar definities en naar literatuur en eerdere inventarisaties. De bestaande publikaties over kleine landschapselementen boden op deze punten onvoldoende houvast.

Het grootste deel van het rapport bestaat uit een lijst van elementen, ingedeeld naar functiecategorieën. Die functiecategorieën zijn:

- Landbouw/visserij/jacht (Hoofdstuk 2),
- Waterstaat (Hoofdstuk 3),
- Politiek/rechtspraak (Hoofdstuk 4),
- Militair (Hoofdstuk 5),
- Wonen (Hoofdstuk 6),
- Nijverheid (Hoofdstuk 7),
- Grondstoffenwinning (Hoofdstuk 8),
- Verkeer/vervoer (Hoofdstuk 9),
- Religieus (Hoofdstuk 10),
- Verzorging/dienstverlening (Hoofdstuk 11),
- Recreatie (Hoofdstuk 12),

Om een duidelijker structuur te krijgen zijn verschillende hoofdstukken onderverdeeld. Zo worden in hoofdstuk 12 (Recreatie) de verschillende onderdelen van buitenplaatsen en tuinen in een aparte paragraaf behandeld.

Van ieder element wordt een definitie gegeven, gevolgd door de belangrijkste literatuur. De verschillende hoofdstukken en paragrafen beginnen met algemene literatuur over de betreffende groep elementen. Deze titels worden bij de afzonderlijke elementen niet herhaald.

Een register, achterin het rapport, bevat zowel de namen waaronder het betreffende element is opgenomen, als verschillende andere benamingen.

Naast de thematische literatuur bestaan regionale inventarisaties van gebieden, waarin veelal een groot aantal landschapselementen in kaart is gebracht. Deze inventarisaties zijn over het algemeen niet bij de afzonderlijke elementen genoemd. In een Aanhangsel is daarom een afzonderlijke lijst van deze inventarisaties opgenomen.

1 INLEIDING

Al lange tijd bestond bij de afdeling Historische Geografie van het Staring Centrum behoefte aan een lijst van landschapselementen en definities daarvan. De vraag werd actueel toen plannen voor inventarisaties van kleine landschapselementen vorm begonnen te krijgen. Tegelijkertijd raakten verschillende medewerkers van de afdeling betrokken bij een publikatie over kleine landschapselementen ter gelegenheid van het tweede lustrum van het Historisch-Geografisch Tijdschrift.

Door dit alles ontstond behoefte aan een overzicht van de bestaande kennis op dit gebied, vooral van de inventarisaties die van verschillende categorieën landschapselementen bestaan. Die inventarisaties lopen nogal uiteen in geografische reikwijdte (sommige beslaan het hele land, andere een enkele gemeente) en in detaillering (van globaal en verbaal tot gedetailleerde kaarten).

De laatste jaren verschenen al enkele overzichtswerken over historische landschapselementen. Schuyf (1986) publiceerde een lange lijst van elementen, maar zonder definities en literatuur. Mobach (z.j.) beschreef enkele jaren geleden 148 kleine landschapselementen. Bij elk element gaf hij een definitie en enige literatuur. Dit boek geeft echter nauwelijks informatie over de spreiding van dergelijke elementen.

Een en ander was voor mij aanleiding om een hoeveelheid gegevens die ik gedurende een reeks van jaren had verzameld, uit te werken tot dit rapport. De gegevens zijn aangevuld door een aantal bibliografieën te raadplegen en door de literatuurlijsten van de belangrijkste publikaties te bekijken. Belangrijke gegevens leverde bovendien de trefwoorden-catalogus in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Tenslotte heeft een eerdere versie van dit rapport in beperkte kring gecirculeerd, wat eveneens een aantal aanvullingen opleverde.

Onder een historisch landschapselement verstaan we een element dat geheel of gedeeltelijk door menselijke invloed tot stand is gekomen. De behandelde elementen vallen over het algemeen binnen de definitie voor een klein landschapselement, waarvoor bij de opstelling van de Vierde Bosstatistiek (CBS/SBB) een maximum van vijf hectare werd aangehouden (Mobach, z.j., p. 5). In dit overzicht ligt de nadruk op het landelijk gebied.

Het rapport is ingedeeld naar de oorspronkelijke functie van elementen. De indeling in functiecategorieën is, met enkele wijzigingen en aanvullingen, overgenomen van Schuyf (1986). Bij ieder element wordt een definitie gegeven en, indien aanwezig, de belangrijkste literatuur. Bij de definitie wordt zoveel mogelijk verwezen naar varianten, subtypen en synoniemen. In het register achterin zijn ook deze opgenomen, met verwijzing naar het hoofdtype. Varianten zijn daarnaast in een aantal gevallen als afzonderlijk type opgenomen, bijvoorbeeld wanneer er over een subtype afzonderlijke literatuur bestaat. De definities zijn ofwel gebaseerd op literatuur over het betreffende onderwerp (die

literatuur wordt dan onder de definitie vermeld), ofwel op de algemene literatuur die in de Inleiding wordt opgesomd.

Bij een overzicht als dit is volledigheid onhaalbaar. Belangrijke overzichtswerken zijn wel opgenomen, maar de nadruk ligt op inventarisaties. Lokale inventarisaties die niets toevoegen aan overzichten van grotere gebieden zijn niet opgenomen. Ook artikelen of boeken over één afzonderlijk element zijn over het algemeen niet opgenomen. Over een aantal elementen bestaat echter zo weinig literatuur dat ook de kleinste snippers nog van belang zijn.

Naast de thematische literatuur bestaan regionale inventarisaties van landschapselementen. Deze inventarisaties zijn over het algemeen niet bij de afzonderlijke elementen genoemd. In een Aanhangsel is daarom een afzonderlijke lijst van deze inventarisaties opgenomen.

Algemene literatuur: reeksen

Architectuur en stedenbouw in 1850-1940. Waanders, Zwolle/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Tot nu toe verschenen: Drenthe, Overijssel en Utrecht (stad).

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Groot aantal delen verschenen. Kunstreisboek voor Nederland, 8e druk. Van Kampen, Weesp. Tot nu toe verschenen: Zeeland, Drenthe, Noord-Holland, Zuid-Holland.

Algemene literatuur: afzonderlijk werken

Beekman, A.A. (1905). Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795. Nijhoff, 's-Gravenhage.

Bouman, J. (ca. 1976). Het merckwaardigste meyn bekend. Heuff, Nieuwkoop (6 delen).

Dale, Van (1961). Groot woordenboek der Nederlandse taal. Nijhoff, 's-Gravenhage (8e druk).

Darvill, T. (1987). Ancient monuments in the countryside; an archaeological management review. English Heritage Archaeological Report 5. Historic Buildings & Monuments Commission for England, London.

Encyclopedie van Zeeland. Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, Middelburg. 3 delen (1982, 1982, 1984).

Haartsen, A.J., A.P. de Klerk & J.A.J. Vervloet (1989). Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw & Visserij/SDU, 's-Gravenhage (Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 3).

Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990.

Jellicoe, G., S. Jellicoe, P. Goode & M. Lancaster (1991). The Oxford companion to gardens. Oxford University Press, Oxford/New York (oorspr. ed. 1986).

Jong, D.J. de (red.) (1986). Het kleine monument in Hardinxveld-Giessendam. Historische Vereniging Hardinxveld-Giessendam, Hardinxveld-Giessendam (Publikatie 16).

- Kuipers, M.C. & Y. Attema (1990). Stedebouwkundige en geografische termen. Lijst opgenomen in de reeks Architectuur en stedebouw in 1850-1940. Waanders, Zwolle/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.
- Mobach, B. (z.j.). 148 kleine landschapselementen in kort bestek; een systematische beschrijving van in Nederland voorkomende kleine landschapselementen. LONL, Utrecht.
- Mohr, A.H. (1983). Vestingbouwkundige termen. Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage/Walburg, Zutphen.
- Nieuwenhuis, H. (1980). De ordentlycke tuyn; historische tuinen in vogelvlucht; formal gardens in Europe. Walburg, Zutphen.
- Rijksinstituut voor Natuurbeheer (1979). Levensgemeenschappen. Pudoc, Wageningen (Reeks: Natuurbeheer in Nederland).
- Schuylf, J. (1986). Plaats en waardering van fossiele elementen in het Nederlandse landschap. Landschapsstudies 6. Pudoc, Wageningen.
- Silva, T. da & D. Stam (1989). Sporen van de oorlog; ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945. Anne Frank Stichting, Amsterdam.
- Steegh, A. (1985). Monumentenatlas van Nederland; 1100 historische nederzettingen in kaart. Walburg, Zutphen.
- Stichting ter Bevordering van de Kennis van de Nederlandse Bouwkunst. Cursus "Levende stenen".
- Tromp, H. & T. Henry-Buitenhuis (samenst.) (1991). Historische buitenplaatsen in particulier bezit. Spectrum, Utrecht.
- Vervloet, J.A.J. & A.W.A.T. Steegh (1989). Bibliografie van de historische geografie. Pudoc, Wageningen (Reeks Landschapsstudies 12).
- Volmuller, H.W.J. (1981). Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België. Nijhoff, 's-Gravenhage/Antwerpen.
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen. (Overzichtskaartjes van Nederland voor een groot aantal elementen).

Nederzettingen

- Born, M. (1977). Geographie der ländlichen Siedlungen 1. Teubner, Stuttgart.
- Heslinga, M.W. (1969). Over de onderscheiding van traditionele dorpsvormen. It Beaken 31, pp. 10-19.
- Linden, H. van der (1956). De cope; bijdrage tot de rechtsgechiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Van Gorcum, Assen (Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 1). (Herdruk 1980, Canaletto, Alphen aan den Rijn).
- Kroes, J. (1991). Onvolledige opstrek op de Nederlandse zandgronden; een onderzoek naar de verspreiding en de achtergronden van overgangsvormen tussen opstrek en andere occupatievormen. Diss. Universiteit van Utrecht. (Bevat onvolledig overzichtskaartje van de spreiding van het type in Nederland).
- Krüger, R. (1967). Typologie des Waldhufendorfes nach Einzelformen und deren Verbreitungsmustern. Universität Göttingen, Göttingen (Göttinger Geographische Abhandlungen 42).

- Niemeier, G. (1977). *Siedlungsgeographie*. 4e druk. Westermann, Braunschweig.
- Renes, J. (1982). *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen; een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden*. Pudoc, Wageningen (Reeks Landschapsstudies 1).
- Roberts, B.K. (1987). *The making of the English village*. Longman, Harlow.
- Schwarz, G. (1966). *Allgemeine Siedlungsgeographie*. 3e druk. De Gruyter, Berlin (Lehrbuch der Allgemeinen Geographie 6).
- Uhlig, H. & C. Lienau (Internationale Arbeitsgruppe für die geographische Terminologie der Agrarlandschaft) (1972). *Die Siedlungen des ländlichen Raumes*. Lenz, Giessen (Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft 2). (Definitives).
- Zschocke, H. (1963). *Die Waldhufensiedlungen am linken deutschen Niederrhein*. Steiner, Wiesbaden (Kölner Geographische Arbeiten 16).

Stads- en dorpsgezichten

- Prins, L. (1984). *Historische geografie en de bescherming van stads- en dorpsgezichten; een overzicht*. In: A.P. de Klerk et al. (red.). *Historische geografie in meervoud*. Matrijs, Utrecht, pp. 67-77.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1984). *Historische factor verdeelsleutel stadsvernieuwingsfonds*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. (Bevat overzicht van beschermde stads- en dorpsgezichten; de begrenzingen zijn op kaartjes aangegeven).
- Voorden, F.W. van (red.) (1975). *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland*. Walburg, Zutphen.

Gebouwen, algemeen

- Fanelli, G. (1978). *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Fockema Andreae, S.J., E.H. ter Kuile, M.D. Ozinga & R.C. Hekker (1948, 1957). *Duizend jaar bouwen in Nederland*. De Lange, Amsterdam (2 dln).
- Haslinghuis, E.J. (1953). *Bouwkundige termen; woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*. Utrecht. Herdruk 1986.
- Hausbau in den Niederlanden; bouwstenen voor oude woonhuizen in Nederland*. Jahrbuch für Hausforschung 39. Jonas, Marburg, 1990.
- Kunstreisboek voor Nederland, samengesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist*. Van Kampen, Amsterdam, 1977 (7e druk).
- Vriend, J.J. (1942-1950). *De bouwkunst van ons land*. 1 De steden; 2 Het platteland; 3 Het interieur. Scheltema & Holkema, Amsterdam.

Gebouwen, materialen

- Bom, J.A.L. (1950). *Natuursteen bij historische bouwwerken*. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 6e serie 3, pp. 161-186.
- Bosch, P.W. (1989). *Voorkomen en gebruik van natuurlijke bouwsteen in Limburg*. Grondboor en Hamer 43, pp. 215-222. (Bevat lijst van gebouwen uit Limburgse bouwsteen).

- Eggen, C. (1989). Vakwerkbouw in Limburg. M&P, Weert.
- Hekker, R.C. & C.J. Kolman (1989). Ten voordele en cieraat van dese stad; studies over houten huizen in Nederlandse steden. Zeist/'s-Gravenhage.
- Janse, H. (1975). Houten huizen; een unieke bouwwijze in Noord-Holland. Europese Bibliotheek, Zaltbommel (3e druk).
- Slinger, A., H. Janse & G. Berends (1982). Natuursteen in monumenten. 2e druk. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Bosch en Keuning, Baarn.
- Voskuil, J.J. (1979). Van vlechtwerk tot baksteen; geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem/Terra, Zutphen.
- Zonneveld, J.I.S. (1974). Tussen de bergen en de zee. 3e druk. Oosthoek, Utrecht.

2 LANDBOUW/JACHT/VISSERIJ

2.1 Gebouwen

Algemeen

Bibliografie

- Bos, B. (1984). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1971-1983. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem/P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam.
- Doelman, E. & M.L.C. van Zuylen (1991). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1983-1990. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem/P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam.
- Wander, B. (1971). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.

Aardappelkelder Half ingegraven gebouw bij een boerderij, bestemd voor vorstvrije opslag van aardappelen.

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Bo Koeschuur met onderkomen voor de koeherder (de boo-heer).

- Elerie, J.N.H. & G. Smit (1981). De bo van Schoonebeek, een raadselachtige exploitatievorm. Nieuwe Drentse Volksalmanak 98, pp. 1-11.
- Hekker, R.C. (1964). Steltenberg en bo. Driemaandelijke Bladen 16, pp. 2-9.

Boenhok Klein schuurtje aan de waterkant, waarin melkgerei wordt gewassen (Mobach, z.j., p. 20).

Nationale Commissie Monumentenbescherming (1983). Boerderijen inventariseren. Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, Amsterdam.

Boerderij Boerenwoning met of zonder bijgebouwen en bijbehorend land (Van Dale, 1961). Afzonderlijke typen: gesloten hoeve, hallehuis, langgevelboerderij, stomp, stelp, Vlaamse schuur, Zeeuwse schuur.

Bibliografie

- Bos, B. (1984). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1971-1983. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem/P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam.
- Doelman, E. & M.L.C. van Zuylen (1991). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1983-1990. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem/P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam.
- Wander, B. (1971). Bibliografie historisch boerderij-onderzoek. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.

Tijdschrift

- Jaarverslag van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (1975-...).

Boerderij(typ)en, algemeen

- Ellenberg, H. (1990). Bauernhaus und Landschaft in ökologischer und historischer Sicht. Ulmer, Stuttgart. (Standaardwerk; bevat overzichtskaart van boerderijtypen in Duitsland).

Boerderij(typ)en, Nederland

- Gallée, J.H. (1978). Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners. Zwolle (oorspr. ed. 1908).
- Hekker, R.C. (1957). De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland. In: Duizend jaar bouwen in Nederland, deel 2. Amsterdam, pp. 195-316, 321-323.
- Historische boerderijtypen. Atlas van Nederland, blad X-1. (Met toelichting door R.C. Hekker). Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975. Herdruk in: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek - Jaarverslag 1990, pp. 39-51.
- Olst, E.L. van (1991). Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek; boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.
- Wijk, P.A.M. van (1980). 20 jaar Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. Holland 12, pp. 215-223.

Afzonderlijke typen en regio's

- Brandts Buys, L. (1974). De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem. (Ontwikkeling van de stolp).
- Brouns, R. & F. Ruiter (1987). Boerderijen langs de Giessen; de ontwikkeling van boerderijen in de Alblasserwaard. Delftse Universitaire Pers, Delft.
- Gremmen, J.W. (1982-1983). De ontwikkeling van de oudere boerderij-typen in Zeeuwsch-Vlaanderen (in het bijzonder in het Land van Hulst). Jaarboek De Vier Ambachten 1982-1983, pp. 73-96.
- Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.
- Havik, P.W. (1988). Boerderijen in Groningen. Matrijs, Utrecht (Stad en Lande Historische Reeks 7).

- Hekker, R.C. (1942-1946). De ontwikkeling van het boerenhuis in Limburg. Publ. de la Soc. Hist. et Archéol. dans le Limbourg 78-82, pp. 25-83. (Gesloten hoeve).
- Hekker, R.C. (1985). De Schouwse stolp; een verdwenen boerderijtype. SHBO-Monografieën 5. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem.
- Hekker, R.C. (1986). De boerderijen in Zuid-Holland. Holland 18, pp. 158-180.
- Huijts, C.S.T.J. (1984). De ontwikkeling van de Middendelflandse boerderij; een onderzoek in het kader van de reconstructie van Midden-Delfland. Bureau van Uitvoering Midden-Delfland, Maasland.
- Jans, J. (1967). Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland. Enschede.
- Molen, S.J. van der (1979). Boerderijen van het Noordererf. Walburg, Zutphen.
- Molen, S.J. van der (1988). Het oude boerenhuis in Zuidoost-Friesland. Oosterwolde.
- Schilstra, J.J., L. Brandts Buys & C. de Jong (1978). De stolp te kijk. Lammes, Wogmeer.

Inventarisaties

- Boer, P. (1980). Boerderijen in het Oost-Zeeuws-Vlaamse polderland. Ongepubliceerde scriptie historische geografie V.U., Amsterdam.
- Elema, A., J.G. Klugkist & C.G. Reinders (red.) (1983). Middelstum-Kantens; bijdragen tot de plattelandsgeschiedenis, met een beschrijving van de boerderijen en hun bewoners. Landbouwvereniging Middelstum-Kantens, Kantens.
- Embden, A.G. van & M.J. van Damme (1976). Inventarisatie ter bepaling van waardevolle boerderijstroken in Utrecht-West. Provinciale Planologische Dienst Utrecht, Utrecht.
- Knuttel, W.P.C. & J.H. Bernard (1978). Inventarisatie ter bepaling van waardevolle boerderijstroken in het veenweidegebied van Zuid-Holland. Provinciale Planologische Dienst Zuid-Holland, Den Haag.
- Pater, B.K. (1986). De traditionele boerderijbouw. In: J.B.T. Feldbrugge et al. (red.). Geschiedenis van Zuidhorn, Noordhorn, Britil. Bedum.
- Spapé, I. (1986). Boerderijen in Leende; verleden, heden en toekomst. Spapé, Sterksel.
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 82-83. (Overzichtskaart van Boerderijen van vóór 1700 in Nederland).
- 't Zandt 1889-1989; boerderijenboek. Afdeling 't Zandt van de Groninger Maatschappij van Landbouw, 't Zandt, 1989.

Bijgebouwen

- Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.
- Jans, E. (1965). Bijgebouwen op Twentse boerenerven in de achttiende eeuw. Driemaandelijke Bladen 17, pp. 143-147.

Duifhuis Vrijstaand, speciaal voor duiven opgetrokken gebouw. Varianten: duiventil (staat op een paal), duiventoren (van de grond af opgetrokken).

Algemeen

Hansell, P. & J. Hansell (1988). Dovecotes. Shire, Princes Risborough (Shire Album 213).

Tijdschrift

De Duiventil; uitgave van het Instituut voor de Registratie en de Bevordering van de Duiventilarchitectuur in Nederland (1976; 3 nrs verschenen).

Nederland

Ballegooyen, P. van (1978). Duiventilarchitectuur. Heemschut 55, nr 7/8, pp. 123-127.

Duiventillen in het Kromme-Rijngebied. Tussen Rijn en Lek 1991-4 (themanummer).

Giezen-Nieuwenhuys, H.W.M. & C.C.S. Wilmer (1987). Nederlandse duiventillen; historische duifhuizen geschilderd en beschreven. Terra, Zutphen.

Karsemeijer, H.N. & G.A. Overeem (1985). Duifhuizen in Nederland. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 84, pp. 220-230. (Bevat lijst van duifhuizen in Nederland).

Kooger, J.P. (1972). Duiventorens in Nederland. Nederlandse Historiën 6, pp. 59-62, 105-110, 119-124.

Schellart, A.I.J.M. (1968). Duiventorens en duiventillen. Spiegel der Historie 3, pp. 424-431.

Veen Czn, B. van der (1957). Duiventillen en duivenslagpoorten in Groningerland. Neerlands Volksleven 7, pp. 111-113.

Visser, S. (1984). Duiventillen in Friesland. Vanellus 37, pp. 87-94.

Hooiberg Hoge, vaste stapel hooi, als wintervoorraad voor het vee geborgen onder een kap die rust op 1 tot 6 palen. De kap kan, afhankelijk van de aanwezige hoeveelheid hooi, langs die palen op en neer worden bewogen. Typen/varianten: hooihuis, hooikapberg, hooischoorberg, hooischoor (langgerekte schoor, soms met een of twee doorritten), hooisteltemberg, vijnzelberg. Andere benamingen: hooimijt, kapberg, steltemberg, schelf, barg (naar Mobach, z.j., p. 69).

Goutbeek, A. (1990). Hooibergen rond Zwolle. Zwols Historisch Tijdschrift 7, pp. 67-69.

Goutbeek, A. & E. Jans (1988). Hooibergen in Oost-Nederland; opkomst, gebruik en typologie. IJsselacademie, Kampen (Publicaties van de IJsselacademie 51).

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Hekker, R.C. (1950). Het hooiberggebied. Volkskunde 51, pp. 31-40.

Jans, E. (1989). Hooibergen in Nederland; opkomst, bloei en verloedering. Heemschut 66, pp. 26-27.

Jurgens, S.M. (1990). Hooibergen en vloedschuren in het Gelderse Rivierengebied. Stichting tot Behoud van Hooibergen en Vloedschuren in het Gelderse Rivierengebied/Afd. Historische Geografie G.I. Utrecht.

Kuilvoerput Put, vaak met een ronde vorm, waar kuilvoer werd opgeslagen. Andere benaming: silo.

Meestoof Gebouw met eesten (verhitte vloeren) waar meekrap werd gedroogd en fijngestampt. Uit deze meekrap werd rode kleurstof gewonnen (Mobach, z.j., p. 99).

Graaf, T.M. de (1982). Meestoven in het algemeen en "De Nijverheid" te Kapelle in het bijzonder. Industriële Archeologie, nr 4, pp. 71-83.

Welings, Y. (1986). Meestoven. Nieuwsbrief Werkgroep Industriële Archeologie, nr 6, pp. 11-12.

Mestplaats Verharde, eventueel overdekte, plaats waar mest werd opgeslagen.

Plaggenschuur Schuur voor de opslag van plaggen.

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Potstal Veestal waarin geen grup aanwezig is en waarin de mest gedurende heel de stalperiode niet wordt verwijderd (naar: Mobach, z.j., p. 116).

Schaapskooi Schapenstal, over het algemeen van het → potstaltype; te onderscheiden in twee typen, waarvan een met bootvormige plattegrond. Variant: schapenboet (Texel).

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Interimrapport van de Werkgroep Schapenboeten en Tuinwallen in de Gemeente Texel inzake de schapenboeten. Texel, 1973.

Jong, S. de (1982). Schapenboeten op Texel. Monumenten 3, nr 2, pp. 8-13. (Bevat tabel met de nog bestaande boeten en hun conditie).

Schuur Eenvoudig, in beginsel houten gebouw zonder verdieping, uit vier wanden en een dak bestaande en inwendig niet of weinig betimmerd, dat tot

berging dient, inz. op hofsteden tot berging der veldvruchten en landbouwgereedschappen (Van Dale, 1961).

Hagens, H. (1983/84). Schuren in Twente. Jaarboekje Vasse-Mander-Hezingen 2, pp. 4-14.

Luijtens-Dijkveld Stol, R.A. (1970-'71). De oud-Groninger schuur. In: Groningse Volksalmanak.

Spieker Oorspronkelijk een opslagplaats voor geoogste produkten, op palen staande om ongedierte te weren (Mobach, z.j., p. 123). Later kreeg spieker ook ook de betekenis van woning voor erfverlater (Munsterland, Twente) en landhuisje of buitenverblijf (Salland, Veluwe). Soms combinatie met bakhuis (bakspieker) of varkensstal (varkensspieker). Andere benaming: spijker.

Boerkoel, G.A.W. (1972). De 'spiekers' in oostelijk Gelderland. Nederlandse Historiën 6, pp. 9-11.

Eggert, A. & J. Schepers (1985). Spieker, "Bauernburgen", Kemenades; bäuerliche Speicherbauten im Münsterland; ihre Bau-, Funktions- und Sozialgeschichte im europäischen Zusammenhang. Aschendorf, Münster.

Eiyneck, A. (1988). Steinspeicher und Gräftenhöfe; Aspekte der Bau- und Wohnkultur der großbäuerlichen Führungsschicht des Münsterlandes. In: G. Wiegmann & F. Kaspar (Hrsg.). Beiträge zum städtischen Bauen und Wohnen in Nordwestdeutschland. Copenrath, Münster, pp. 307-374.

Harenberg, J. & A.I.J.M. Schellart (1964). Spijkers zoeken. Amsterdam (AO-reeks 1019).

Hekker, R.C. (1962). Korenspiekers in Oost-Nederland. Neerlands Volksleven 12, nr 2, pp. 136-139.

Jans, E. (1962). De laatste korenspieker van Twente. Jaarboek Twente, pp. 58-61.

Lonsain, B. (1927). De voormalige korenspijkers in Drente. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 45, pp. 71-82.

Mensema, A.J. & A.J. Gevers (1989). Spiekers in Dalfsen. In: J. ten Hove et al. Uit de geschiedenis van Dalfsen. IJsselakademie, Kampen, pp. 213-246.

Stal Omsloten en overdekte ruimte, houten of stenen gebouw, dat tot verblijf van paarden, runderen, schapen, geiten enz. dient (Van Dale, 1961). Typen (naar diersoort): geitenstal, kippenhok, koeienstal, paardenstal, schapenstal, → schaapskooi, varkensstal enz. Typen (naar inrichting): ligboxenstal, → potstal enz.

Tabaksschuur Lange, met pannen zonder dokken gedekte en van vele luiken voorziene schuur met van binnen latwerk (de zgn hangen), waarop tabaksbladeren, aan spijlen geregen, gedroogd werden (Mobach, z.j., p. 129).

- Prooije, L.A. van (1987). Tabaksboerderijen in de Over-Betuwe; een toelichting bij de opmeting van boerderij "De Drie Morgen", Achterstraat 53 te Heteren. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Jaarverslag 1986, pp. 21-28.
- Roessingh, H.K. (1976). Inlandse tabak; expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland. Wageningen, Landbouwhogeschool (A.A.G. Bijdragen 20).

Tiendschuur Schuur waarin de, in natura (graan) betaalde, tienden worden opgeslagen.

Hekker, R.C. (1962/63). Tiendschuren. Neerlands Volksleven 13, pp. 136-138.

Uithof Boerderij, behorende bij een klooster en dienend als centrum van waaruit de kloosterbezittingen in de omgeving worden geëxploiteerd. Soms uitbouw tot buitenverblijf. Andere benaming: voorwerk.

Wagenschuur Schuur voor de stalling van wagens en landbouwwerktuigen.

2.2 Percelen en perceelsvormen

Algemeen Een kavel is een aaneengesloten stuk grond van één gebruiker omgeven door grond van andere gebruikers of door wegen, waterlopen en spoorbanen (Andringa, A.W.B., 1977. Overzicht van kengetallen uit de cultuurtechnische inventarisatie; periode 1967 t/m 1974. ICW, Wageningen, Regionale Studies 11, p. 6). Een perceel is een stuk grond omgeven door kavelgrenzen en/of door duidelijke topografische grenzen als sloten, heggen, houtwallen en dergelijke (Wijk, C. van, J.M. Kestra & T.J. Linthorst, 1979. Enkele belangrijke verkavelingskenmerken van Nederland, verzameld ten behoeve van het Structuurschema voor de Landinrichting. ICW, Wageningen, Interne nota 946, p. 4).

- Barends, S. (1989). Percelen in Nederland; veranderingen in de parcelering tussen 1900 en nu. Pudoc, Wageningen (Reeks Landschapstudies 14).
- Hofstee, E.W. & A.W. Vlam (1952). Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. Boor en Spade 5, pp. 194-235.
- Kuipers, S.F. (1990). Perceelsvormen op Schouwen vóór 1953. In: Oude veldnamen van Schouwen-Duiveland; deel 4 Oostelijk- en Midden-Schouwen. Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland, Zierikzee, pp. 7-34 (voorbeeld van een gedetailleerde analyse van de parcelering in een gebied).

Renes, J. (1982). Typologieën van bewonings- en perceelsvormen; een overzicht van bestaand werk in Nederland en buurlanden. Pudoc, Wageningen (Reeks Landschapsstudies 1).

Uhlig, H. & C. Lienau (Internationale Arbeitsgruppe für die geographische Terminologie der Agrarlandschaft) (1967). Flur und Flurformen. Schmitz, Giessen (Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft 1).

Bolle akker Akker die bol is gelegd, meestal om de afwatering te verbeteren. Andere aanduidingen: kruinig perceel (Groningen), kussentjesakker (West-Friesland), meet.

Bakker, H. de & B.A. Marsman (1981). Kruinige percelen. Boor en Spade 20, pp. 9-38.

Harten, J.D.H. (1976). Historisch-geografische achtergronden van het landschap in het gebied van de ruilverkaveling Avezaath-Ophemert. In: Avezaath-Ophemert; een bijdrage voor het ruilverkavelingsplan, pp. 3-15. (Bevat kaart).

Pleijter, G. (1982). Ontstaan en bodemgesteldheid van de bolle akkers van Tull en 't Waal. Cultuurtechnisch Tijdschrift 21, pp. 367-373.

Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1983). Kromakkers en bolligende percelen in de ruilverkaveling Schalkwijk, in het bijzonder bij Tull en 't Waal en bij Honswijk. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1703).

Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1986). Kromakkers en bolligende percelen; enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). Historisch-Geografisch Tijdschrift 4, pp. 13-21.

Vervloet, J.A.J. & W.H. Leenders (1986). Een cultuurhistorisch onderzoek in het landinrichtingsgebied "Weerij". Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1803).

Wagenvoort, S. (1990). Bolligende percelen in de Neder-Betuwe; stageverslag van een onderzoek naar een bijzonder cultuurtechnisch verschijnsel in het Nederlandse rivierengebied. Ongepubliceerd verslag Staring Centrum, Wageningen.

Celtic field Verkavelingsvorm uit de IJzertijd, bestaande uit kleine vierkante, omwalde akkers. Andere namen: netakker, raatakker.

Brongers, J.A. (1976). Airphotography and celtic field research in the Netherlands. Nederlandse Oudheden 6. Den Haag. (Inventarisatiekaart Drenthe 1:100 000).

Centuriatie Romeinse akkerindeling, bestaande uit regelmatige vierkanten. Andere benaming: quadrangulatie.

- Edelman, C.H. & B.E.P. Eeuwens (1959). Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 9, pp. 49-56. (Menen sporen van centuriatie in Zuid-Limburg aan te kunnen wijzen. Momenteel wordt hier geen geloof meer aan gehecht).
- Thiadens, H.J.M. (1974). Quadrangulatiesporen in de omgeving van Heel. In: De Maasgouw 93, kol. 28-31. (Betreft voornamelijk 19e-eeuwse wegen in jonge heideontginningen).
- Thiadens, H.J.M. (z.j.). Quadrangulatiesporen in West-Brabant. De Waterschans 4-1. (Onzin).

Kromakker Langwerpige gebogen akker. Variant: → S-vormige akker.

- Harten, J.D.H. (1976). Historisch-geografische achtergronden van het landschap in het gebied van de ruilverkaveling Avezaath-Ophemert. In: Avezaath-Ophemert; een bijdrage voor het ruilverkavelingsplan, pp. 3-15. (Bevat kaart).
- Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1983). Kromakkers en bolliggende percelen in de ruilverkaveling Schalkwijk, in het bijzonder bij Tull en 't Waal en bij Honswijk. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1703).
- Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1986). Kromakkers en bolliggende percelen; enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). Historisch-Geografisch Tijdschrift 4, pp. 13-21. (Bevat overzichtskaart van kromakkers in de Neder-Betuwe, Tielerwaard, Bommelerwaard en Vijfherenlanden).

Rond perceel Perceel in de vorm van een cirkel. De enige twee voorbeelden liggen ten noorden van Mander (Ov.).

- B., J. (1990). 'Cirkels van Jannink' in Mander worden weer parse heidevelden; Het Overijssels Landschap verwerft 47,5 hectare natuurontwikkelingsgebied. Overijssels Landschap 20, nr 4, pp. 4-5.

S-vormige akker Langwerpige akker met in tegengestelde richting afgebogen uiteinden (Mobach, z.j., p. 92).

Algemeen

- Eyre, S.R. (1955). The curving plough-strip and its historical implications. *Agricultural History Review* 3, pp. 80-93.
- Scharlau, K. (1956). S-Formen und umgekehrte S-Formen unter den deutschen und englischen Langstreifenfluren. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 4, pp. 19-29.

Nederland

- Harten, J.D.H. (1976). Historisch-geografische achtergronden van het landschap in het gebied van de ruilverkaveling Avezaath-Ophemert. In: Avezaath-Ophemert; een bijdrage voor het ruilverkavelingsplan, pp. 3-15.
- Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1983). Kromakkers en bolliggende percelen in de ruilverkaveling Schalkwijk, in het bijzonder bij Tull en 't Waal en bij Honswijk. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1703).
- Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet (1986). Kromakkers en bolliggende percelen; enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). Historisch-Geografisch Tijdschrift 4, pp. 13-21. (Bevat overzichtskaart van kromakkers in de Neder-Betuwe, Tielerwaard, Bommelerwaard en Vijfherenlanden).

2.3 Perceelsscheidingen en andere lijnvormige beplantingen

Algemeen

Bibliografie

- Brand, S.H. van den (1981). Literatuur over heggen, houtwallen en andere lijn- of strookvormige landschapselementen. *Natura* 78, pp. 178-181.
- Knol, W.C. (1991). Bibliografie van lijnvormige beplantingen. Staring Centrum, Wageningen (Rapport 180).

Algemeen

- Alleijn, W.F. (1980). Houtwallen in het boerenland; ontstaan en onderhoud van houtwallen, -singels en -kaden, heggen en graften. Stichting Natuur en Milieu, 's-Graveland (Natuur en Milieu 14).
- Les bocages; histoire, ecologie, economie. INRA, ENSA en Université, Rennes (bundel congres 1976).
- Hommen, B.H. (1962). Omheinen in vroeger eeuwen. *Driemaandelijks Bladen, Nwe Reeks* 14, pp. 33-39.
- Nooren, M.J. (1975). De geschiedenis van heggen, houtwallen en andere omheiningen in Nederland; in samenhang met hun functie en landschappelijke situatie. Ongepubl. scriptie Afd. Geschiedenis der Biologie, K.U., Nijmegen.
- Vrieze, J. de (1981). Lijnen in het landschap. *Natura* 78, pp. 90-96.
- Vrieze, J. de (1981). Overzicht van de belangrijkste lijnvormige landschapselementen in Nederland. *Natura* 78, pp. 97-100.

Akkerberg Wendakker die in de loop van de tijd is opgehoogd.

- Schaefer, I. (1954). Über Anwannde und Gewinnstöße. *Mitt. Geogr. Ges. München* 39, pp. 117-145.

Erfbeplanting Beplanting op met hekken of sloten omgeven stuk grond, behorend bij een huis of boerderij (Mobach, z.j., p. 47).

Bierema, G. (1983). Boerenerven in het landschap. Wageningen.

Bijhouwer, J.T.P. (1943). Nederlandse boerenerven. Ahrend, Amsterdam.

Buter, A. (1980). Boerenerven in een groene lijst; Overijssels erf en zijn beplanting. Waanders, Zwolle.

Vroome, H.W. de (1986). Boerenerven; vergeten monumenten. *Drenthe* 57, pp. 182-184.

Erfwal Begroeide wal om een erf (Oost-Nederland).

Graft Steilrand die ontstond door erosie tegen een heg.

Breteler, H.G.M. & J.M.M. van den Broek (1968). Graften in Zuid-Limburg. *Boor en Spade* 16, pp. 119-130.

Buringh, P. (1952). Bodemerosie in de eng van Rhenen. *Boor en Spade* 5, pp. 169-171. (Enige beschrijving van graften buiten Zuid-Limburg).

Diemont, W.H. & W. van de Westeringh (1978). Graften in Zuid-Limburg; groen of kaal, levend of verdwijnend? *Tijdschrift Kon. Ned. Heidemaatschappij* 89, pp. 99-107.

Nieuwenhoven, P.J. van (1981). Elementen in het landschap van Zuid-Limburg. *Natura* 78, pp. 170-177.

Wolfert, H.P. & M.W. van den Berg (1985). Geomorfologische kaart en fysiografische kaart van het streekplangebied Zuid-Limburg. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1761). (Inventarisatie geheel Zuid-Limburg 1:25 000).

Heg Een afscheiding van naast elkaar geplaatste struiken (Mobach, z.j., p. 63).
Andere benaming: haag.

Algemeen

Wever, A. de (1946). Verdwijnende cultuurplanten, meidoornheggen. *Natuurhistorisch Maandblad* 35, pp. 10-12, 14.

Regionaal

Vrieze, J. de (1978). De Maasheggen. Stichting De Maasheggen, Nijmegen.
(Over meidoornheggen langs de Maas in de omgeving van Cuijk).

Vrieze, J. de (1981). De Maasheggen. *Natura* 78, pp. 162-169.

Willems, P. (1980). Hagen in het Mergelland. *Natuurhistorisch Maandblad* 69, pp. 125-128.

Hek Afscheiding of omheining van verticale, op gelijke afstanden geplaatste en overdwars verbonden palen, staven of spijlen. Een hek is ook het als deur draaibare deel van het hek in bovenstaande zin (Mobach, z.j., p. 65). Variant: → sierhek.

Hoagte Zandwal op Goeree, ontstaan doordat de oudere kavelscheidingen (→ schurvelingen) werden opgehoogd met zand dat vrijkwam toen de tussenliggende percelen (haaymeten) werden verlaagd (Haartsen et al., 1989, pp. 66-68).

Houtkade Met geriefhout beplante kade (Mobach, z.j., p. 78).

Spruit, A. (1981). Houtkaden in het Zuidhollands-Utrechtse veenweidegebied. *Natura* 78, pp. 135-146.

Houtsingel Een met bomen beplante strook grond, die vooral een functie heeft als veekering en eigendomsgrens (naar: Mobach, z.j., p. 72).

Visser, G. (1981). Elzensingels op Terschelling en de angst voor verandering. *Natura* 78, pp. 106-113.

Houtwal Een door de mens opgeworpen, langgerekte aarden wal met een aaneengesloten beplanting van verschillende houtsoorten. Veelal ligt aan beide zijden een greppel, waardoor het wallichaam steile kanten krijgt. Varianten: boswal, wildwal, → schurveling. Andere aanduiding: hege diken (Friesland) (Mobach, z.j., p. 74).

Bibliografie

Loeff, J.A. van der (1948). Hout- en wildwallen (Literatuuroverzicht, afgesloten eind 1945). *Landbouwkundig Tijdschrift* 60, pp. 249-256.

Algemeen

Hoeksema, K.J. & V. de Meester-Manger Cats (1977). Wildwallen en houtwallen; iets over hun functie in verleden, heden en toekomst. *Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 49, pp. 334-338.

Takebeeke, A.D. (1949). Wallen in ons landschap. *Brabants Heem* 1, pp. 7-11.

Regionaal

Boer, R. de (1981). De houtwallen in het binnenduinlandschap van Schouwen. *Natura* 78, pp. 151-156.

Koole, E.H. & A. Timmerman Azn (1981). De houtwallen van Friesland. *Natura* 78, pp. 118-123.

- Langbroek, E.K. & H.C. Borsboom (1989). Houtwallen in Noordoost-Friesland. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 7, pp. 90-98.
- Nooren, M.J. (1987). Het verleden van de houtwallen in het nationale park De Hoge Veluwe. Leersum, Rijksinstituut voor Natuurbeheer. Rapport 87/7.
- Roding, G.M. (1981). Houtwallen in Twente. *Natura* 78, pp. 124-128.
- Schotsman, N. (1976). De hege diken; oecologie en beheer van houtwallen in de gemeenten Achtkarspelen en Tietjerksteradeel. Staatsbosbeheer, Consulent-schap Natuurbehoud Friesland. Rapport 4.
- Schotsman, N. & H.J. During (1977). Houtwallen in Friesland: oecologie en beheer. *Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 49, pp. 320-326.
- Verschuren, G. (1981). De randwallen van de Loonse en Drunense duinen. *Natura* 78, pp. 157-161.

Raai Lijn (bijvoorbeeld een weg, sloot, vaart, greppel of grens) in het landschap die gericht is op een markant punt.

- Verschuren, G. (1988). Oude raaien in Zundert. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 6, pp. 88-91.

Scheerheg Heg die op een hoogte van 0,5 tot 2 meter wordt geknipt (Zuid-Limburg) (Mobach, z.j., p. 63).

Schurveling Houtwal in binnenduigebied, opgeworpen als kavelscheiding en mogelijk tegen verstuiwing (Haartsen et al., 1989, p. 66-68). Andere aanduidingen: diekjies, elzenmeet (Schouwen) (Mobach, z.j., p. 119).

Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat overzichtskaart van elzenmeten op Schouwen).

- Klepper, J. (1979). De haaygemeten op Goeree en het uitmijnen daarvan. In: Van Westvoorne tot St. Adolfsland; historische verkenningen op Goeree-Overflakkee. De Motte, Ouddorp, pp. 93-113.

- Adriani, M.J. (1981). Schurvelingen. *Natura* 78, pp. 148-151.

Stuifzandwal Houtwal, aangelegd om stuifzand tegen te houden.

- Verschuren, G. (1981). De randwallen van de Loonse en Drunense duinen. *Natura* 78, pp. 157-161.

Tuin

1 Een omheining van gevlochten tenen. Andere benamingen: glint (Twente), keube of kobe (Rivierengebied), vrede (Limburg), tuun. Varianten: wildvrede (ter bescherming van akkers tegen wild), tuunhaag (veekering die is gemaakt van palen en dode takken, waar later meidoorn en andere struiken spontaan zijn opgeschoten) (Mobach, z.j., p. 134-135).

2 Een omheind stuk grond. Variant: overtuin (tuin die door een weg of water van het bijbehorende huis is gescheiden) (Mobach, z.j., p. 134).

Tuunwal Wal van gras- of heideplaggen, die meestal onbegroeid is, en een hoogte heeft van ongeveer 1 meter (Mobach, z.j., p. 136). Andere aanduidingen: tuunwoaltje (Texel), schapenwal (Wieringen).

Heessen, H.J.L. (1981). Tuinwallen. *Natura* 78, pp. 113-117.

Veerooster Een aantal staven of balkjes die aangebracht zijn boven een kuil in een weg of pad om vee tegen te houden, terwijl mensen en voertuigen wel kunnen passeren (naar Mobach, z.j., p. 139). Variant: wildrooster.

Wegbeplanting Beplanting van bomen en struiken naast een weg.

Hendriks, J.A. (1981). Over het recht van voorpoting op de kanten der openbare wegen in de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch. *Nederlands Bosbouw-tijdschrift* 53, pp. 139-141.

Strootman, B.G.M. et al. (1990). Oude rijkswegen; ontstaan, oorspronkelijk en huidig beeld van de oude rijkswegen in Nederland. BLB, Utrecht (Studiereeks Bouwen aan een Levend Landschap 18).

Tol, G. van (1987). Beplantingen langs oude rijkswegen. *Groen* 43 (11), pp. 33-35.

Wendakker Smalle akker dwars op een strookvormig verkaveld bouwland, die gebruikt wordt om de ploeg te wenden. Variant: → akkerberg.

2.4 Bodemgebruiksvormen: landbouw

Aardappellandje Kleine ontginning in de duinen, bestemd voor de verbouw van aardappelen.

Thurkow, A.J. (1987, 1988). Aardappellandjes en duinbeheer in de 19e eeuw. Duin 10, pp. 72-74, 108-110; 11, pp. 27-28.
Werkgroep Duin en Kust (1986). Zeedorpenlandschap in Noord-Holland. Bijlage bij tijdschrift Duin, jrg. 9.

Arboretum Een botanische tuin, waarin op systematische wijze bomen zijn verzameld, voor de wetenschap of als verzamelobject (Mobach, z.j., p. 13).

Kuijlen, J., C.S. Oldenburger-Ebbers & D.O. Wijnands (1983). Paradisus Batavus; bibliografie van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscolleties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839). Pudoc, Wageningen.

Boomgaard Een (omsloten) stuk land, waarop vruchtbomen voor de productie van fruit geteeld worden (Mobach, z.j., p. 24). Variant: → hoogstamboomgaard.

Es Oud bouwlandgebied, in gebruik bij verschillende eigenaren, maar zonder duidelijk zichtbare perceelsscheidingen. Regionale benamingen: es (Drenthe, Twente), enk (delen van Overijssel), eng (Gelderland), akker (Noord-Brabant), veld (Limburg), kouter (Vlaanderen, plaatselijk in westelijk Noord-Brabant).

Fruitweide Boomgaard die tevens dient als weidegrond voor vee. Andere benaming: boomweide (Haartsen et al., 1989, p. 65).

Haaymeet Afgezand akkertje (Goeree). Andere aanduiding: haaygrond

Heideveld Terrein met een grotendeels uit heidesoorten bestaande vegetatie.

Diemont, W.H. (1984). Heidevelden veranderen; kijk op de heide in het verleden. Tijdschrift Kon. Ned. Heidemij 95, pp. 315-318.

Hillegers, H. (1980). Heidevelden in Zuid-Limburg. Natuurhistorisch Maandblad 69, pp. 170-182.

Smidt, J.T. de (1982). De Nederlandse heidevegetaties. Wet. Med. KNNV 144. KNNV, Hoogwoud, 2e druk.

Westeringh, W. van de (1980). Schraallanden in Zuid-Limburg; reactie op het artikel 'Heidevelden in Zuid-Limburg' door H. Hillegers. Natuurhistorisch Maandblad 69, pp. 218-221.

Hennepakker Kleine akker waarop vroeger hennep werd geteeld.

- Rommers, J.M. (1985). Hennepakkers in de Krimpenerwaard. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard 10, pp. 1-28.
- Verhagen, P. (1986). De hennepsteelt. Publikaties van de Historische Vereniging Hardinxveld-Giessendam 15.
- Verrips, J. & K. Verrips (1982). Hennepsteelt in de Alblasserwaard. Onze streekhistorie; bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden 4, pp. 6-17.

Hoogstamboomgaard Boomgaard bestaande uit hoogstamvruchtboomen. Variant: → fruitweide.

- Brand, J.M. (1985). Hoogstamvruchtboomen; geschiedenis, onderhoud en nieuwe aanplant van hoogstamvruchtboomen in produktieboomgaarden, in huis- en boerenboomgaarden, in kasteel- en kloostertuinen, op buitenplaatsen en langs wegen en waterlopen. Utrecht, L.O.N.L.
- Locht, B. (1989). Hoogstamboomgaarden; kleine landschapselementen in Limburg nader bekeken. IKL, Roermond.
- Westeringh, W. van de (1975). Hoogstamboomgaarden in Zuid-Limburg; historie, ligging, bodemgesteldheid en landschappelijke waarde. Natuurhistorisch Maandblad 64: 91-99.

Hooiland Grasland dat vrijwel uitsluitend wordt gebruikt om hooi te winnen (Mobach, z.j., p. 70). Andere benamingen: maat, mede, miede. Ook: blauwgrasland, kalkgrasland

Kamp Individueel stuk oud bouwland, omgeven door een houtwal. Andere benamingen: heining (West-Brabant), locht (Oost-Brabant, Noord-Limburg).

Koebocht Een met staketsel of boomgroepen omgeven ruimte in een hoek van het weiland (Mobach, z.j., p. 89). Andere benamingen: krocht, melkbocht, veebocht (Mobach, z.j., p. 89).

Kloostertuin Groente- en kruidentuin, in vakken verdeeld door elkaar kruisende paden en behorende bij een klooster.

Krocht

- 1 Een akker in de duinen. Andere benaming: kroft.
- 2 Een koebocht.
- 3 Een nog niet vergraven tussenveldje in de veenderijen (Mobach, z.j., p. 91).

Kruidentuin Tuin waar kruiden geteeld worden.

Tuinjournaal 8(1991)1. Themanummer 'Kruidentuinen'.

Rietland Moerasland met rietbegroeiing. Als rietland regelmatig (jaarlijks) gemaaid wordt spreekt men van rietcultuur. Riet is specifiek voor verlandingsgebieden (Haartsen et al., 1989, p. 51).

Tabaksland Land waarop tabak wordt geteeld.

Roessingh, H.K. (1976). Inlandse tabak; expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland. Wageningen, Landbouwhogeschool. A.A.G. Bijdragen 20.

Zwart, H.J. (1988). Tabak 'en profile'; het verband tussen de vroegere tabaksteelt en het bodemprofiel. Ongepubliceerde scriptie, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Visvijver Waterplas, gebruikt om vis in te bewaren of te kweken.

Aston, M. (ed.) (1988). Medieval fish, fisheries and fishponds in England. BAR British Series 182. B.A.R., Oxford, 2 delen.

Boelee, J. (1992). Visvijvers op de Veluwe. De Wijerd. Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken 13, nr 1, pp. 6-8, 17-20; nr 2 (i.v.).

Renes, J. (1991). Oude visvijvers in Zuid-Limburg. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 90, pp. 85-97, 115. (Bevat overzichtskaart, alsmede tabel met coördinaten en huidige gesteldheid van visvijvers in Zuid-Limburg die voorkomen op kaarten uit de eerste helft van de 19e eeuw).

Vlasakker Akker waarop vlas geteeld wordt. Soms (bijvoorbeeld in Drenthe) herkenbaar aan de zeer kleinschalige parcelering.

Vloeiweide Laaggelegen deel van een beekdal, dat periodiek onder water werd gezet om van voedselrijk slib te profiteren. Daartoe werden systemen van stuwen, kaden en sloten aangelegd (Haartsen et al., 1989, p. 59). Variant: → reinigingsveld.

Pesch, F.J. van (1881). Beknopte handleiding tot de kennis van den Nederlandschen landbouw. Brinkman, Amsterdam, pp. 60-67. (Bevat kaartjes van vier verschillende typen).

- Rodengate Marissen, J.Z. ten (bew. J.H. Engelhardt) (1949). Grondverbetering. Deel 1: Droogleggen, inpolderen en bevoeien. 8e druk. Wolters, Groningen/Batavia.
- Staring, W.C.H. (1862). Huisboek voor den landman in Nederland. Kruseman, Haarlem, pp. 887-928.
- Thissen, P.H.M. & M. Meijer (1991). Rug en hangbouwbevoeiing in Nederland; een negentiende-eeuwse cultuurtechnische innovatie die niet doorzette. Landinrichting 31, nr 4, pp. 16-22 (Bevat overzichtskaart van vloeiveiden in Nederland).

Warande Een afgescheiden jachtterrein, waarin door beroepsjagers werd gejaagd. Meest voorkomende type: konijnenwarande.

- Rentenaar, R. (1978). De vroegste geschiedenis van het konijn in Holland en Zeeland. Holland 10, pp. 2-16.
- Rijk, J.H. de (1988). Geschiedenis van het konijn *oryctolagus cuniculus* in Nederland. Lutra 31, pp. 101-131.

Wijngaard Stuk grond waarop druiven geteeld worden voor de wijnproductie (naar Mobach, z.j., p. 152).

- Bosch, F.W. (1983). Wijnbouw op de Sint-Pietersberg. In: D.C. van Schaik et al. De Sint Pietersberg; met een aanvullend gedeelte van 1938-1983. Thorn, EF en EF, pp. 537-539.
- Venne, J.M. van de (1948). Wijnbouw in Limburg. Natuurhistorisch Maandblad 37, pp. 54-57.
- Vromen, W.J. (1972). Wijnbouw in oud Zuid-Limburg. Land van Herle 22, pp. 2-5.
- Wever, A. de (1952). Verdwijnende cultuurplanten, druiven. Natuurhistorisch Maandblad 35, pp. 51-53.

2.5 Bodemgebruiksvormen: bosbouw

Algemeen Onder een bos verstaat men een levensgemeenschap van planten en dieren waarbij boomvormende soorten aspectbepalend zijn (Rijksinstituut voor Natuurbeheer, 1979, p. 215).

Algemeen

- Buis, J. (1985). Historia forestis; Nederlandse bosgeschiedenis. A.A.G. Bijdragen 26 en 27. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- Mantel, K. (1990). Wald und Forst in der Geschichte; ein Lehr- und Handbuch. Schaper, Alfeld-Hannover.

Bibliografie

Brouwer, W.D. (1967). Bibliografie van de Nederlandse bosbouwgeschiedenis. Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool, Wageningen.

Reeks

Historisch Onderzoek naar het Beheer van Bossen en Natuurterreinen. Staatsbosbeheer, Utrecht. (Reeks rapporten over afzonderlijke bosgebieden).

Geriefhoutbosje Een bosje dat door een boer is aangeplant voor eigen gebruik (Mobach, z.j., p. 53).

Teeuwisse, J.J.T. (1984). Geriefhoutbosjes; ontstaan onderhoud en toekomst van boerengeriefhoutbosjes in het Hollands-Utrechtse veenweidegebied. Stichting Natuur en Milieu, Utrecht (Natuur en Milieu 20).

Griend Een cultuurvegetatie die hoofdzakelijk bestaat uit verschillende soorten wilg, die jaarlijks wordt afgesneden (snijgriend), of om de 3 à 4 jaar tot op de stobbe wordt afgezet (hakgriend). Ze heten in het westelijk rivierengebied ook wel rijswaard (Mobach, z.j., p. 58).

Schepers, J.A.M. (1989). Een landelijk overzicht van de grienden. Nederlands Bosbouw Tijdschrift 61, pp. 88-96.

Staatsbosbeheer (1982). De griendcultuur in Nederland.

Tuinzing, W.D.J. (1978). Griendhout en ander hakhout. Bijdragen en Mededelingen Nederlands Openluchtmuseum 41, pp. 37-64.

Tutein Nolthenius, C. (1981). Griendcultuur in de Biesbosch. Nederlands Bosbouw tijdschrift 53, pp. 241-246.

Hakhout(bos) Loofbos, bestaande uit houtgewas dat men niet hoog liet opschieten maar voordien dicht bij de grond afzette om de stronken weer te laten ontspruiten en het aldus gevormde opslag te kunnen oogsten (Mobach, z.j., p. 62).

Kroon, H. de (1986). De vegetaties van Zuidlimburgse hellingbossen in relatie tot het hakhoutbeheer; een rijke wilde flora met een onzekere toekomst. Natuurhistorisch Maandblad 75, pp. 167-192. Reacties: p. 215; Natuurhistorisch Maandblad 76 (1987), pp. 41-44.

Molenaar, J.G. de & H.J.W. Schimmel (1984). Hakhout en natuurbehoud. Nederlands Bosbouw tijdschrift 56, pp. 35-54.

Westreenen, F.S. van (1989). De Zuidlimburgse bossen; jong bos of oude stobben? Een boshistorisch overzicht vanaf 1800. Natuurhistorisch Maandblad 78, pp. 48-54.

Houtakker Een eilandje van ongeveer 2 bij 200 à 500 meter, beschermd door een eenvoudige beschoeiing en beplant met inheems plantsoen dat door hakhoutbeheer een dichte haag vormt. Houtakkers bieden vooral bescherming tegen weersinvloeden op de boomteelt en hebben tevens een geriefhoutfunctie. Komen alleen voor in de omgeving van Boskoop (Mobach, z.j., p. 71).

Jeneverbesstruweel Struweel met jeneverbessstruiken. Het ontstaan van dergelijke struwelen wordt toegeschreven aan afwisselende perioden van onder- en overbeweiding door schapen (Mobach, z.j., p. 77).

Munckhof, P. van den (1991). Jeneverbessen: levende herinneringen aan armoede en ellende. "Natuurhistorisch Maandblad" 80, pp. 162-170, 191-195.

Landgoedbos Bos behorende bij een landgoed. Zie ook parkbos, sterrebos.

Buis, J. (1981). Aanleg en beheer van bos op landgoederen. Nederlands Bosbouw tijdschrift 53, pp. 218-223.

Malebos Bos dat eigendom is van een maalschap.

Rijk, J.H. de (1990). Vergeten Veluwe malebossen. Nederlands Bosbouw Tijdschrift 62, pp. 68-77. (Bevat lijst van de 28 bekende Veluwe malebossen).

Zuiderveen Borgesius, J.J. (1973). Bijdrage tot de geschiedenis van Veluwe malebossen. De Dorschkamp, Wageningen (Intern rapport 49).

Pestbosje Begraafplaats van door ziekte omgekomen vee, waarop de boer bomen heeft geplant (Mobach, z.j., p. 53). Ook wel: veepestbosje. Varianten: koebosje, miltvuurbosje.

Wal, J. van der (1984). Pestbosjes in Friesland: sporen van historische drama's. Noorderbreedte 8, pp. 33-36.

Plantage Planmatig aangelegd productiebos.

Ham, W.A. van (1976). De Wouwse Plantage vóór 1795. In: Ste Gertrudis in het Woud. Wouw, Gemeentebestuur, pp. 159-173.

Ludwig, H.A. (1981). Het Liesbos in de loop der eeuwen. Nederlands Bosbouw tijdschrift 53, pp. 234-240.

Ludwig, H.A. (1984). Geschiedenis van het Mastbos van 1514 tot circa 1890. Staatsbosbeheer, Utrecht (Historisch onderzoek naar het beheer van bossen en natuurterreinen).

2.6 Overige

Bijenstal Plaats waar een imker een aantal bijenkorven of -kasten heeft staan, meestal beschut door een afdak en omgeven door voor de bijen aantrekkelijke beplanting (drachtplanten) (Mobach, z.j., p. 32). Variant: bijenschans.

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Jacobs, B. & H.W.M. Plettenburg (1978). De oude imkerij. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem (1e druk 1964).

Maagdendans, H.G. (1964). De bijenhouderij in Nederland; historisch en economisch gezien. Neerlands Volksleven 14, pp. 385-402.

Veluwe, J. van de (1982). Korfimker eens een beroep thans een hobby.

Vereniging tot Bevordering der Bijenteelt in Nederland, Wageningen.

Vrankrijker, A.C.J. de (1947). Boekweit, bijen en bijenschansen. In: A.C.J. de Vrankrijker. Naerdinclant; Gooische studies over: koptienden, boekweit en bijen, kerken en kloosters, weversheiligen. Den Haag, pp. 75-115. (Bevat lijst en overzichtskaart van vroegere bijenschansen in en om het Gooi).

Boom Een houtachtig gewas met stevige, zich secundair verdikkende, overblijvende stam, die zich (in natuurlijke situatie) eerst op zekere hoogte boven de grond vertakt (De Veer, 1985).

Database

De Nederlandse Bomenstichting beschikt over een database van ongeveer 8000 markante bomen.

Algemeen

Berk, G.L. (1978). Ons bomenland. Unieboek, Bussum (3e druk). (Behandelt een groot aantal markante bomen).

Berk, G.L. (1979). Zwerven door ons bomenland. Unieboek, Bussum. (Behandelt een groot aantal markante bomen).

Graaf, G. de, F. Moens, B. Maes & M. ten Cate-van Elsland (1991). Monumentale bomen in Nederland. Boom, Meppel/Bomenstichting, Amsterdam (bevat lijst van 800 monumentale bomen in Nederland, geselecteerd uit de database van de Bomenstichting).

Veer, A.A. (1985). Geografie van de opvallende boom in het agrarische landschap van Nederland. Krips, Meppel.

Voskuil, B. (1991). Oranjabomen. SDU, 's-Gravenhage (beschrijft de belangrijkste Oranjabomen die sinds 1874 geplant zijn).

Afzonderlijke boomsoorten

- Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat overzichtskaart van 'grenslinden' op Zuid-Beveland).
- Maes, N.C.M. (1989). De lindeboom in Brabant. Monumenten 10, nr 3/4, pp. 14-19.
- Maes, N.C.M. (1990). De inheemse lindes in ons land; verspreiding, behoud en toepassing. Groen 46, nr 11, pp. 35-40.
- Ruiter, J. de (1975). De lindeboom op Zuid-Beveland. Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland 1, pp. 109-119.

Brink In of aan de rand van een dorp gelegen open ruimte, waaromheen de boerderijen gegroepeerd staan. Oorspronkelijk waren brinken gemeenschappelijk eigendom en dienden ze om vee in te scharen. Om de laatste reden lag op de meeste brinken een poel (dobbe, kolk). De naam brink is gebruikelijk in Oost en Centraal Nederland. In Noord-Brabant heten ze veelal plaatse of heuvel, in Noord-Limburg markt en in Zuid-Limburg dries of bies(t).

- Kuijper, H.A.M. & J.M.J. van Sikkelerus (1990). De brink, niet langer langs de lijn; een studie naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de brink in het landschap van morgen. Ongepubliceerde scriptie Vakgroep Agrarische Geschiedenis L.U., Wageningen.
- Werkgroep Brinken (E. Houting, K.R. de Poel & J. van der Vaart, red.) (1981). Brinkenboek; een verkenning van de brinken in Drenthe. Van Gorcum, Assen. (Bevat inventarisatie en waardering).

Dobbe Drinkkuil voor het vee (Haartsen et al., 1989, p. 62).

- Berkel, C.J.M. van & I.A. Steinhauer (1988). Drinkpoelen en sloten in het boerenland. L.O.N.L., Utrecht.
- Kuijpers, A.M.T. (1986). Luctor et emergo; inventarisatie van dobben en drinkvijvers in Zeeland. Ongepubliceerde scriptie, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Struyk, R. (1984). Drinkgaten, een verdwijnend beeld in het Twentse landschap. Jaarboek Twente 23, pp. 95-102.

Eendenkooi Een inrichting om wilde eenden te vangen. Een eendenkooi bestaat uit een door houtgewas omgeven vijver, waarvandaan enkele vangpijpen lopen die in een vanghok eindigen. Deze vangpijpen zijn afgeschermd door schuin geplaatste rietmatten, waarover gaas gespannen is (Mobach, z.j., p. 46).

Dijkhuizen, S. (1980). Eendenkooien. Terra, Zutphen.

- Eygenraam, J.A. (1977). De eendenkooien op de Waddeneilanden. Waddenbulletin, pp. 344 e.v.
- Geel, M. van (1985). Bibliografie eendenkooien. Scriptie Opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris, Univ. van Amsterdam, Amsterdam.
- Halder, H. van (1980). Eendenkooien in Nederland. Scriptie Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme en Rekreatie, Breda.
- Heide, G.D. van der & T. Lebret (1944). Achter de schermen; een boek over eendenkooien. Kinheim, Heiloo.
- Karelse, J.J.H.G.D. (1978). Eendenkooien in de Lopikerwaard. Karelse, IJsselstein (scriptie M.B.C.S., Velp).
- Karelse, J.J.H.G.D. (1980). Eendenkooi en kooibedrijf in Nederland. Karelse, Nieuwegein (scriptie H.B.C.S., Velp).
- Karelse, J.J.H.G.D. (1986). De Zuid-Hollandse eendenkooien. Nieuwsbrief Stichting Natuur- en Landschapsbeheer Zuid-Holland 7, nr 4 (themanummer eendenkooien), pp. 11-16, 20.
- Karelse, J.J.H.G.D. & H.J. van Delden (1981). De eendenkooien in het algemeen en die in het rivierengebied in het bijzonder. Nederlands Bosbouw tijdschrift 53, pp. 224-233.
- Ketelaar, F.C.J. (1965). De rechtsgeschiedenis van de eendenkooien. Ketelaar, Leiden (scriptie).
- Lebret, T. (1952). Suizende wicken; een boek over waterwild en eendenkooien. Brill, Leiden.
- Meer, J.N. (1981). Eendenkooien. De Nederlandse Jager 86, nr 1, p. 11. (Bevat overzichtskaartje met de 118 geregistreerde eendenkooien die Nederland in 1979 telde).
- Tol, A. (1965). Rapport eendenkooien: historische aspecten, landschappelijke aspecten, natuurwetenschappelijke waarde en betekenis van de kooien in Nederland en het buitenland; bedreigingen van bestaan. Landbouwhogeschool, Wageningen.

Hollestelle Een poel, omringd door een dijkje, gelegen op buitendijks land en dienend als zoetwaterreservoir voor het vee (naar Haartsen et al., 1989, p. 63). Benamingen: hollestelle (Zeeland), ringdobbe (Friesland).

Bos, K. & B. Oele (1986). Vliedbergen; tekens van tijd in het Zeeuwse landschap. Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, Middelburg. (Bevat overzichtskaart, foto en beschrijving van de vier overgebleven hollestellen in Zeeland).

Knotboom Boom, waarvan de takken regelmatig (bij wilgen eens in de 2 à 3 jaar) worden gesnoeid (afgezet) op een hoogte van ongeveer 2 meter (Haartsen et al., 1989, p. 51; Mobach, z.j., p. 87). Varianten: knotwilg etc.

Alleijn, W.F. et al. (red.) (1976). De knotwilg. Stichting Natuur en Milieu, 's-Graveland (Natuur en Milieu 5). (Oorspr. uitg. 1975).
Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat overzichtskaart van knotbomen in de gemeente Oostburg).

Landgoed Grote bezitting op het platteland, deels bestemd voor bos of agrarisch gebruik, deels voor buitenverblijf (Kuipers & Attema, 1990). Een → buitenplaats kan deel uitmaken van een landgoed.

Haartsen, A.J., A.P. de Klerk & J.A.J. Vervloet (1989). Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw & Visserij/SDU, 's-Gravenhage (Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 3), pp. 58-60. (Bevat overzichtskaart van landgoederen en buitenplaatsen met een oppervlakte van meer dan vijf hectare).

Keiser, J.W. (1967). Landgoederen en andere natuurterreinen in Twente. Jaarboek Twente 6, pp. 119-137.

Legge Valkenvangplaats. De vanger hield zich schuil in de tobhut (een plaggenhut, gebouwd rond een zware staak met daarop een karrewiel waartegen stokken werden gezet die met plaggen werden afgedekt) (W. Iven & T. van Gerwen, 1974. Lind è is de sgonste plats; natuur en landschap van Leende, een Oost-Brabants dorp. Z.pl., p. 67).

Arts, N. (1987). De kwaliteit en de toekomst van archeologische en cultuurhistorische objecten in de boswachterij "Leende" e.o., provincie Noord-Brabant. Fys. Geogr. en Bodemk. Lab. U.v.A., Amsterdam/Staatsbosbeheer, Dienstvak Terreinbeheer, Tilburg. Rapportnr 20-11-87 (vooral pp. 51-57).

Oorschot, J.M.P. van (1974). Vorstelijke vliegers en Valkenswaardse valkeniers sedert de zeventiende eeuw. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 29. Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg.

Swaen, A.E.H. (1975). De valkerij in de Nederlanden. Thieme, Zutphen (1e druk 1937).

Leiboom Boom die tegen een muur, schutting of andere stellage geleid wordt (Mobach, z.j., p. 98). Varianten: berceau, palmet (Mobach, z.j., p. 98).

Poel Een kleine natuurlijke of gegraven plas, gebruikt als drinkplaats voor vee, als bluswaterreservoir of als visvijver (Mobach, z.j., p. 111). Andere

benamingen: va(e)te (Zeeland), zoel (Rivierengebied), → dobbe, drenkplaats, plomperd, stomp, wed. Variant: → hollestelle.

Berkel, C.J.M. van & I.A. Steinhauer (1988). Drinkpoelen en sloten in het boerenland. Utrecht, L.O.N.L.

Klerk, A.P. de (1991). De vate. In: K. Bos et al. (red.). Dorpen in Zeeland. SRI, Middelburg, pp. 119-123. (Bevat overzichtskaartjes met aanwezige en verdwenen 'vaten').

Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat gegeneraliseerde overzichtskaart van drinkputten in Zeeland).

Veedrift Brede weg, waarover het vee van de stal naar de weidegronden gedreven werd. Andere benaming: dreef.

Weldadigheidskolonie Kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, opgericht om paupers en bedelaars, door maatschappelijk nuttige arbeid (zoals heide-ontginning) tot zelfstandige landarbeiders op te kweken (Volmuller, 1981, p. 350).

Berends, R., A.H. Huussen jr, R. Mens & R. de Windt (1984). Arbeid ter disciplineren en bestraffing; Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859. Walburg, Zutphen.

Dorgelo, J.D. (1964). De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid; een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment. Van Gorcum, Assen (Van Gorcum's Historische Bibliotheek 74).

Historisch-Geografisch Tijdschrift 10 (1992)1. Themanummer 'Veenhuizen'.

Algemeen

- Beekman, A.A. (1932). *Nederland als polderland; beschrijving van den eigenaardigen toestand der belangrijkste helft van ons land*. Thieme, Zutphen (3e druk).
- Bescherming waterstaatkundige monumenten in Noord-Holland; resultaten van een onderzoek naar kenmerkende elementen uit de geschiedenis van de waterbeheersing in Noord-Holland, waaronder met name sluizen, gemalen en relictten van het seinstelsel. Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, 1989.
- Bruin, M.P. de & M.H. Wilderom (1961). *Tussen afsluitdammen en deltadijken 1; Noord-Beveland*. Vlissingen.
- Cools, R.H.A. (1948). *Strijd om den grond in het lage Nederland; het proces van bedijking, inpoldering en droogmaking sinds de vroegste tijden*. Rotterdam/'s-Gravenhage.
- Geertsema, C.C. (1910). *De zeekeringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen*. Groningen (2e druk).
- Kooiman, D. (1936). *De zeekeringen en waterschappen van Noord-Holland. Alphen aan den Rijn*.
- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961). *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*. Nijhoff, 's-Gravenhage (14 delen).
- Wieringa, H. (red.) (1983). *Waterstaat in Overijssel*. Zwolle.
- Wilderom, M.H. (1964). *Tussen afsluitdammen en deltadijken 2; Noord-Zeeland*. Vlissingen.
- Wilderom, M.H. (1968). *Tussen afsluitdammen en deltadijken 3; Midden-Zeeland*. Vlissingen.
- Wilderom, M.H. (1973). *Tussen afsluitdammen en deltadijken 4; Zeeuws-Vlaanderen*. Vlissingen.

Reeks

Beschrijving van de provincie ..., behorende bij de Waterstaatskaart.

3.1 Dammen en dijken

Bandijk Een dijk of opgehoogde weg die gerechtelijk geschouwd wordt, ten opzichte van welks onderhoud dus een zekere rechtsdwang wordt verleend (naar Beekman, 1905, p. 118).

Binnendijk Een dijk gelegen binnen de buitenste waterkering van dijken, duinen, enz. (Beekman, 1905, p. 180).

Rienks, K.A. & G.L. Walther (1954). Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Fryske Akademy, Boalsert.

Dam Kunstmatig wallichaam om water te keren of te leiden. Meestal gaat het om een afsluiting van een waterloop. Daarnaast bestaan strekdammen, spekdammen, kweldammen, veerdammen, etc.

Dijk

1 Een opgeworpen wallichaam, bestemd om buitenwater te keren (naar Beekman, 1905, p. 296).

2 Een weg die verhoogd is aangelegd door een moerassig gebied: zie Doorgangsdijk.

Hacquebord, L. & A.L. Hempenius (1990). Groninger dijken op deltahogte. Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen.

Dijkmagazijn Magazijn aan de dijk, om gereedschappen, materialen enz. voor de dijk te bewaren (Beekman, 1905, p. 376).

Inlaag(dijk) Dijk die aangelegd wordt achter een dijkvak waarvan men vreest dat niet lang meer te kunnen houden. De inlaag is met beide einden verbonden met de oude dijk (Beekman, 1905, p. 880; Mobach, z.j., p. 76). Andere benamingen: oplaag, uitlaag, karreveld, uitslag, kuip, vingerling.

Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat overzichtskaart van inlagen en karrevelden in Zeeland).

Kade Lijnvormige, aarden waterkering van geringe hoogte (Mobach, z.j., p. 78). Andere benamingen/varianten: achterdichting, achterkade, achterrugge, houtkade, lansing, landseinde, → landscheiding (Mobach, z.j., p. 78).

Kweldam

1 Lage dijk aan de binnenzijde van een buitenwaterkerende dijk, die dient om het onder de dijk doorsijpelende water te keren (het water dat tussen de dijk en de kweldam blijft staan creëert tegendruk en houdt daardoor verdere kwel tegen).

- 2 Dam in binnenwateren, ter afsluiting bij bepoldering.
3 Kade langs wetering of ander boezemwater (Beekman, 1905, p. 1046).

Landscheiding Kade die de grens vormt tussen twee poldergebieden (Mobach, z.j., p. 78).

Gouw, J.L. van der (1987). De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland. Verloren, Hilversum.

Overlaat Een laag gedeelte in een dijk of andere waterkering, waarover het water van een rivier, een meer of de zee bij hoge waterstanden kan afvloeien (Mobach, z.j., p. 107).

Schaardijk Een dijk die weinig of geen voorland heeft, zodat de waterrand bij een gemiddelde waterstand aan of dicht bij de teen van het buitentalud van de dijk staat (Beekman, 1905, p. 1408). Andere benaming: schoordijk.

Schenkeldijk Dijk die twee andere dijken verbindt (Beekman, 1905, p. 1414). Andere benaming: schinkeldijk

Slaperdijk Een dijk die eerst dienst doet als waterkering wanneer een voorgelegen dijk bezweken is (naar Beekman, 1905, p. 1462). Andere benamingen: droge dijk, dromer.

Rienks, K.A. & G.L. Walther (1954). Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Fryske Akademy, Boalsert.

Strekdam Dam in een rivier die in de strekking (richting) van de stroom is aangelegd (Beekman, 1905, p. 1550). Andere benaming: parallelwerk (Beekman, 1905, p. 1550).

Stuifdijk Dijk die wordt aangelegd tussen eilanden of op een bedreigd stuk kust, om als aanzet te dienen voor duinvorming.

Tiendweg Weg of lage kade in het Westnederlandse veengebied. De naam tiendweg hangt waarschijnlijk samen met het oude werkwoord tiën of tijen, wat trekken of wegzijgen betekent (Haartsen et al., 1989, p. 69).

Verhoefslagingspaal Paal op een dijk, kade, enz. waarmee de aangang (begin) of afgang (eind) van elks hoefslag of dijkvak werd aangeduid (Beekman, 1905, p. 822). Een hoefslag is een gedeelte van een dijk, kade, watergang enz. dat aan de bezitter van een bepaald stuk grond tot onderhoud was aangewezen (naar Beekman, 1905, p. 819).

Andere benaming: hoefslagpaal.

Wiel Een waterplas die is ontstaan door een dijkdoorbraak. Andere benamingen: braak, brekken, gat, kolk, waai, waal, weel.

Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000; toelichting bij de kaartbladen 39 West Rhenen en 39 Oost Rhenen. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1973, p. 57. (Kaart met wielen in het gebied van kaartblad 39).
Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000; toelichting bij de kaartbladen 40 West Arnhem en 40 Oost Arnhem. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1975, p. 50. (Kaart met wielen in het gebied van kaartblad 40).
Het zijn de kleine dingen...; kleine landschapselementen in Zeeland. Bureau Voorlichting Provincie Zeeland, Middelburg, 1990. (Bevat overzichtskaat van kreken en welen in Zeeland).

Winterdijk Een dijk die zo hoog en zwaar is dat hij in staat is de hoogste vloeden te keren (Beekman, 1905, p. 1798).

Zijdwende In het rivierengebied: een loodrecht op de stroomrichting van de rivier aangelegde, bovenstrooms van het te beschermen gebied gelegen dijk. In het veengebied: een dijk die binnenwater moet keren en die meestal met de strokenverkaveling meeloopt (en de veenontginning dus vrijwaart van water dat zijwaarts wordt aangevoerd). Andere benaming: meent (Zuid-Holland) (naar Mobach, z.j., p. 160).

Zomerdijk Een dijk die alleen in staat is de in de zomer voorkomende vloeden te keren (Beekman, 1905, p. 1852).

3.2 Kunstmatige verhogingen

Algemeen Door de mens opgeworpen woon- of vluchtheuvels ter bescherming tegen hoge waterstanden worden meestal aangeduid met de term terp. Andere namen: opdracht, pol, tarp, warf, werf, wierde, woerd (Mobach, z.j., p. 130).

Stelle Een kunstmatig opgeworpen hoogte op een schor, waarop een herder met zijn schapen bij ruw weer of hoge vloed een tijdelijke schuilplaats zocht (Encyclopedie van Zeeland III, p. 129). Andere benamingen: schaapsstelle, stelberg, stomp (alle Zeeland, net als stelle zelf).

Bruin, M.P. de (19??). Van stellen en stellenaars.

Woonheuvel Varianten: huisterp (woonhoogte, opgeworpen voor één enkele boerderij), dorpsterp (woonhoogte waarop een grotere nederzetting is gebouwd; Haartsen et al., 1989, p. 60-61). Huisterpen in veengebieden worden ook wel aangeduid als veenterpen.

Tijdschrift

Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek (1916-...).

Bibliografie

Enden, A. van den (1981). Terpen en terpenonderzoek; selectieve bibliografie van na 1900 in Nederland verschenen publikaties. P.A. Tiele Academie, 's-Gravenhage (Series Bibliographica 36).

Algemeen

Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen (1989). Terpen in de Nederbetuwe en de Tielerwaard. Historisch-Geografisch Tijdschrift 7, pp. 10-17

Halbertsma, H. (1963). Terpen tussen Vlie en Eems; een geografisch-historische benadering. Wolters, Groningen. (Kaarten 1:50 000 van terpen in Groningen en Friesland).

Klok, R.H.J. (1974/'75). Terpen zullen ons een zorg zijn. Groningse Volksalmanak, pp. 129-166. (Bevat kaart met terpen in Groningen en hun mate van bebouwing en gaafheid).

Miedema, M. (1983). Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen. Doevendans, Dieren.

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Provincie Friesland (1984). Inventarisatie archeologische monumenten in Friesland; overzicht van archeologisch belangrijke terreinen in Friesland. Leeuwarden. (Bevat kaarten 1:50 000).

Vervloet, J.A.J. (1974). Marken, een terpen-zwerm uit de Late Middeleeuwen. Archeologische Monumenten in Nederland 4. Fibula-Van Dishoeck, Bussum/R.O.B., Amersfoort.

Huisterpen

Alders, G.P. (1987). Ontginningspatroon en verhoogde woonplaatsen te Vlist en Kattenbroek. Holland 19, pp. 3-12.

Bos, J.M. (1988). Landinrichting en archeologie; het bodemarchief van Waterland. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 6).

- Bult, E.J. (1983). Midden-Delfland, een archeologische kartering, inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 3).
- Casparie, W.A. (1988). Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde. In: Bierma, M., A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen. Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied. Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen, pp. 196-213.
- Clingeborg, A.E. (1982). Het Groninger woudgebied, een voormalig veenlandschap? Boor en Spade 20, pp. 184-205.
- Klungel, A.E. (1971). Veenterpen ten zuidwesten van Groningen. Boor en Spade 17, pp. 188-197.
- Marrewijk, A.A.M. van (1984). Bewoning en bedijking van de IJsseldelta. Historisch-Geografisch Tijdschrift 2, pp. 38-46, 94.
- Besteman, J.C. & A.J. Guiran (1983). Het middeleeuws-archeologisch onderzoek in Assendelft, een vroege veenontginning in middeleeuws Kenemerland. Westerheem 32, pp. 144-176.
- Verhagen, P. (1987). De stem van het water; schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden. Historische Vereniging Binnenwaard, Molenaarsgraaf.

Vloedschuur Schuur op kunstmatige verhoging.

- Jurgens, S.M. (1990). Hooibergen en vloedschuren in het Gelderse Rivierengebied. Stichting tot Behoud van Hooibergen en Vloedschuren in het Gelderse Rivierengebied/Afd. Historische Geografie G.I. Utrecht.
- Verhagen, P. (1987). De stem van het water; schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden. Historische Vereniging Binnenwaard, Molenaarsgraaf.

Vluchtheuvel Kunstmatige heuvel, bestemd als toevluchtsoord bij overstromingen. Meer specifiek wordt de term vluchtheuvel gebruikt voor een reeks rechthoekige onbewoonde heuvels die in het rivierengebied zijn opgeworpen na de overstroming van 1861.

- Harten, J.D.H. (1986). Oude nederzettingenpatronen in de Bommelerwaard. In: H.J.A. Berendsen (red.). Het landschap van de Bommelerwaard. Nederlandse Geografische Studies 10. K.N.A.G., Amsterdam/Geografisch Instituut R.U.U., Utrecht, pp. 67-90.

Waterkamer Vertrek met een verhoogde vloer, als schuilplaats bij overstromingen. Varianten: waterstal, waterzolder.

Verhagen, P. (1987). De stem van het water; schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden. Historische Vereniging Binnenwaard, Molenaarsgraaf.

3.3 Polders en bemaling

Boezem(water) Complex water dat zowel van het buiten- als van het binnenwater is afgesloten, en dat dient als tijdelijke opslag van overtollig polderwater. Het water wordt door molens naar het boezemniveau gebracht, en wordt bij een gunstige stand van het buitenwater via een sluis daarop geloosd.

Bakker, J. (1979). Boezems in de Krimpenerwaard. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard 4, pp. 1-10, 35-40.

Droogmakerij Een van het omringende land en water geheel afgesloten stuk land, ontstaan door de droogmaking van een binnendijkse plas of van een meer (Beekman, 1905, p. 551).

Schultz, E. (1987). De Nederlandse droogmakerijen. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad (RIJP-rapport 1987-8 abw) (2e editie). (Lijst van droogmakerijen).

Schultz, E. (1992). Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat, Directie Flevoland, Lelystad (Van Zee tot Land 58).

Gemaal Een inrichting om een polder of boezem te bemalen, zodat het water op het gewenste peil wordt gehouden (Mobach, z.j., p. 52).

Feis, B. & A. de Haan (1988). Molens en gemalen van de Lopikerwaard; de geschiedenis en verschijningsvorm van een waterhuishouding. Repro Holland, Alphen aan den Rijn (Waarden-Reeks 1).

Keunen, G.H. (1988). Waterbeheersing en de ontwikkeling van de bemalingstechniek in West-Nederland; de historische ontwikkeling van poldermolens en gemalen tot heden. Bijdragen en Mededelingen betr. de Geschiedenis der Nederlanden 103, pp. 571-606.

Ottevanger, G. et al. (1985). Molens, gemalen en andere waterstaatkundige elementen in Midden-Delfland; een inventarisatie van hun cultuurhistorische waarden.

Steinvoorn, M.J. van (1991). Gemaaltjes Wymbritseradeel. Noorderbreedte 15, Themanummer "Waterland", pp. 34-39.

Poldermolen Windmolen die dient om water uit polders op te voeren. Zie ook onder Molen.

- Bicker Caarten, A. (1981). Stenen poldermolens in Rijnland; bijdrage tot de kennis van de windwatermolen in het Hoogheemraadschap van Rijnland. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.
- Bicker Caarten, A. (1990). Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland; 1407/'08-rondom 1500. Uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer.
- Feis, B. & A. de Haan (1988). Molens en gemalen van de Lopikerwaard; de geschiedenis en verschijningsvorm van een waterhuishouding. Repro Holland, Alphen aan den Rijn (Waarden-Reeks 1).
- Keunen, G.H. (1988). Waterbeheersing en de ontwikkeling van de bemalingstechniek in West-Nederland; de historische ontwikkeling van poldermolens en gemalen tot heden. Bijdragen en Mededelingen betr. de Geschiedenis der Nederlanden 103, pp. 571-606.
- Overzicht van de in Zuid-Holland aanwezige watermolens per 1 januari 1957, opgemaakt door de Provinciale Waterstaat. 's-Gravenhage, 1957 (stencil).
- Ottevanger, G. et al. (1985). Molens, gemalen en andere waterstaatkundige elementen in Midden-Delfland; een inventarisatie van hun cultuurhistorische waarden.

Tjasker Kleine windmolen bij welke de schuinstaande as niet alleen de wieken doch aan de onderzijde tevens een schroef draagt (De physique existentie dezes lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838). Rijksmuseum, Amsterdam, 1987, p. 271). Zie ook onder Molen

- Blom, L.H. (z.j.). De tjasker; een zeldzaam molentype. Zwolle.
- Stikvoort, J.M. (1965). Enkele opmerkingen over de geschiedenis van de tjasker. Bijdragen en Mededelingen Nederlands Openluchtmuseum, nr 1, pp. 33-34.

3.4 Overige

Beek Klein, grotendeels natuurlijk water, dat door zijn eigen verval stroomt (Beekman, 1905, p. 130).

- Beken en beekdalen in Zuid-Limburg; de betekenis van de Zuidlimburgse beken en beekdalen voor natuur, landschap en cultuurhistorie, nu en in de toekomst. Publikaties van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks 38, afl. 1, pp. 80-88.
- Rijksinstituut voor Natuurbeheer (1979). Levensgemeenschappen. Pudoc, Wageningen.

Bron Een plek waar stromend grondwater zich concentreert en aan de oppervlakte komt (Mobach, z.j., p. 28).

Greppel Smalle en ondiepe uitgraving of sleuf in het land, waarlangs overtollig hemelwater wordt afgevoerd naar de sloten (Mobach, z.j., p. 57). Andere aanduiding (zuiden van het land): grup.

Heigraaf Sloot voor ontwatering van een nat heidegebied.

Hoogwaterkanon Kanon dat wordt afgeschoten als waarschuwing bij dreigend hoog water.

Bouman, J. (1980). Nederlandse monumenten in beeld; tussen schietlood en waterpas. Heuff, Nieuwkoop, p. 20.

Krib Hoofd (werk van hout en steen, dat uitsteekt in zee of rivier) (naar Beekman, 1905, p. 1032). Andere benamingen: krebbe of bat.

Kwelder Een reeds met kweldergras en andere grassoorten begroeide aanwas buiten de zeedijk (Groningen) (Beekman, 1905, p. 1046)

Sloot Gegraven water van maximaal 6 à 8 meter breed, dat dient om overtollig water af te voeren (Mobach, z.j., p. 121). Andere benamingen/varianten: diepje, graaf, lei, tocht, zwetsloot (Mobach, z.j., p. 121).

Berkel, C.J.M. van & I.A. Steinhauer (1988). Drinkpoelen en sloten in het boerenland. Utrecht, L.O.N.L.

Sluis Een inrichting waardoor twee wateren ter weerszijden ervan naar believen met elkaar in verbinding kunnen worden gebracht of juist van elkaar kunnen worden gescheiden (Mobach, z.j., p. 122). Varianten:

1 uitwateringssluis. Andere benamingen: spuisluis, zijl of siel (Noord-Nederland), sas (Zeeland) (Mobach, z.j., p. 122).

2 → schutsluis.

Spreng Door de mens beïnvloede waterloop die grondwater afvoert voor lager gelegen objecten zoals watermolens, wasserijen, vijvers, grachten of huizen. De spreng betreft zijn water uit de sprengkop, die diep in de heuvel is ingegraven

om toestromen van water uit de flank te bevorderen. Sprengen komen voor op de zuidwest, zuid en oostflanken van de Veluwe en in Montferland (Haartsen et al., 1989, p. 56-57; Rijksinstituut voor Natuurbeheer, 1979, p. 364).

Veluwe

Ijzerman, A.J. (1982). De sprengen en sprengbeken van de Veluwe; ontstaan, beheer en watervoorziening. Wetenschappelijke Mededelingen K.N.N.V. 151. (Bevat overzichtskaart).

Moerman, J.D. (1934). Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe. Tijdschrift K.N.A.G. 51, pp. 167-206.

Oosterloo, W. & A.J. Ijzerman (1987). Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe; een bibliografie. Vaassen, Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. Publ. nr 12.

Tijdschrift

De Wijerd; Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken (1979-...).

Vloedgraaf Grotendeels gegraven waterloop, bedoeld om overtollig water te kunnen afvoeren. In het heuvelland van Zuid-Limburg meestal op het laagste deel van een droog dal aangelegd.

4 POLITIEK/RECHTSPRAAK

Galgeberg Heuvel waarop vroeger een galg stond.

Jelgersma, H.G. (1978). Galgebergen en galgevelden in West- en Midden-Nederland. Walburg, Zutphen.

Lohuizen, G.S. van (1980). De galgebergen in de gemeente Epe. Mededelingenblad Ampt Epe, nr 50, pp. 29-44.

Stol, T. (1981). Lijfstraffen in Zeeland. Zeeuws Tijdschrift 31, pp. 85-88.

Grenspaal Paal die als grensmarkering dient (Mobach, z.j., p. 56). Varianten: → grenssteen, douanepaal, tiendenpaal (grenspaal voor tiendrecht).

Aalbrechtse, M.A. (1976). Merkwaaardige grenspalen en grensstenen. Den Boer, Middelburg (Zeelandreeks 4).

Belonje, J. (1951). Grenspalen in Hollands Noorderkwartier. De Speelwagen, pp. 266-277, 305-312.

Bree, A. de & F.A. Broeksma (1990). Tiendenpalen. De Wete (Heemkundige Kring Walcheren) 19, pp. 18-22 (Inventarisatie Walcheren).

Brouwer, T. (1974). Monumenten-nieuws: grenspalen, schamppalen en gerechtspalen. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 73, pp. 47-49.

Brouwer, T. (1975). Grenspalen in Nederland. Natuursteen, nr 366, pp. 56-59.

Brouwer, T. (1978). Grenspalen in Nederland. Walburg, Zutphen.

Demoed, E.J. (1989). Van grenzen en grenspalen. Nederlandse Historiën 23, pp. 116-119.

Geldrop, F. van (1981). Grenspalen; een afgebakend geheel. Nederlandse Historiën 15, pp. 56-61.

Hagens, H. (1992). Almelose grensgeschillen. Jaarboek Twente 31, pp. 97-109.

Herder, T. den (1968, 1969). Over ban- en grenspalen. Ons Amsterdam 20, pp. 290-299; 21, pp. 234-236.

Hommerich, L. van (1975). Grenspalen. Land van Herle 25, pp. 29-33.

Jaspers, H. (1980). Twee monumentale douanepalen in Budel terug op oude standplaats. Brabants Heem 32, pp. 37-39.

Olde Meierink, L.H.M. (1980). Monumenten van Losser; inventarisatie en beschrijving van de bestaande en verdwenen monumenten van cultuur en geschiedenis in de gemeente Losser. Stichting Historische Kring Losser, Losser, pp. 45-82.

Stuij, P.W. (1987). Van grenzen en grenspalen. Nehalennia 68, pp. 9-13.

Stuij, P.W. (1990). Historie van Zeeuwsch-Vlaanderen aan de hand van grenzen en grenspalen. Walburg, Zutphen.

Grenssteen Steen die als grensmarkering dient. Andere benaming: laaksteen.
Variant: markesteen.

- Aalbrechtse, M.A. (1976). Merkwaardige grenspalen en grensstenen. Den Boer, Middelburg (Zeelandreeks 4).
- Agterhoff, H.H. (1971, 1972). Grensstenen vertellen geschiedenis. Archief De Graafschap 1971, pp. 5-14; 1972, p. 112.
- Brouwer, T. (1979). Grensstenen. Fibula, nr 2, pp. 4-11.
- Hagens, H. (1992). Almelse grensgeschillen. Jaarboek Twente 31, pp. 97-109.
- Koolmann, O. (1960). Grenzsteine und ihre Schicksale; ein Streifzug durch das Grenzgebiet der Grafschaft Bentheim. Jahrbuch Bentheim 1960, pp. 87-106.
- Krul, H. (1959). Grenzsteine zwischen Twente und der Grafschaft. Jahrbuch Bentheim 1959, pp. 22-59.
- Krul, H. (1960). Burgunder Kreuz und Typologie unser Grenzsteine. Jahrbuch Bentheim 1960, pp. 107-123.
- Olde Meierink, L.H.M. (1980). Monumenten van Losser; inventarisatie en beschrijving van de bestaande en verdwenen monumenten van cultuur en geschiedenis in de gemeente Losser. Stichting Historische Kring Losser, Losser, pp. 45-82.
- Oude Nijhuis, J.G.M. (1989). De markegrens van Berghuizen. 't Inschrien 21, pp. 37-39, 60-66. (Voorbeeld van markestenen-archief, dat de Oudheidkamer Twente wil opzetten).
- Taat, D. (1970). Over laakstenen en markezaken Enschede-Lonneker. Jaarboek Twente 9, pp. 78-87.

Grenswal Wal op een grens, aangelegd om de grens te markeren. Variant: → landweer.

Landweer Met doornstruiken begroeide enkele of dubbele of drievoudige wal, meestal met aan weerszijden greppels, die is aangelegd als grensmarkering, als verdedigingswerk en als barrière tegen bijvoorbeeld veediefstal en tolontduiking.

- Anon. (1958). Landweren in Graafschap en Liemers. Archief De Graafschap 6, pp. 50-66.
- Doorninck, G.J. van (1936). Landweren bij Deventer. Versl. en Med. Ov. Regt en Geschiedenis 52, pp. 146-175.
- Ernst, H.J. (1971). De Kessler landweer; achtergronden van een versperring, aan het licht gekomen bij opgravingen in Noord-Limburg. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis R.U., Leiden.
- Heslinga, M.W. (1941-'42). De landweren. In: Het Noorderland, maandblad van de Stichting Saxo-Frisia 1.
- Leyden, F. (1942). Landweren en wachtplaatsen in Gelderland. Bijdragen en Mededelingen Gelre 45, pp. 89-107.

- Luys, W. (1983). De Wolfsgraaf: een Middeleeuwse landweer in Beesel-Swalmen. In: Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal 3, pp. 128-141.
- Modderman, P.J.R. (1981). De Lankerd bij Kesseleik, een landweer tussen het Overkwartier van Gelre en het Land van Hoorne. In: Hoekstra, T.J., H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.). Liber Castellorum; 40 variaties op het thema kasteel. Walburg, Zutphen, pp. 283-287.
- Olde Meierink, L.H.M. (1980). Monumenten van Losser; inventarisatie en beschrijving van de bestaande en verdwenen monumenten van cultuur en geschiedenis in de gemeente Losser. Stichting Historische Kring Losser, Losser, pp. 84-114.
- Ort, J.A. (1884). Oude wegen en landweren in Limburg en aangrenzende gewesten. Brill, Leiden.
- Rabeling, G.M. (19??). Landweren rond Doesburg.
- Stegeman, B. (1941). Oude landweer-resten in het Oost-Graafschapse grensgebied. Archief De Graafschap II.6, pp. 313-328.
- Venrooy, J.W. van & H.S.M.J. Brouwer. De Landgraaf. (Bevat kaart met sporen).
- Vries, W. de (1943). Landweren in Gelderland naar de aantekeningen van wijlen Jhr.Mr. Th.H.F. van Riemsdijk. Bijdragen en Mededelingen Gelre 46, pp. 41-45.
- Weber, E. (1981). Landweren in Oost-Nederland. Nederlandse Historiën 15, pp. 148-150.
- Weerth, K. (1938). Westfälische Landwehren. In: Westfälische Forschungen 1. Werkgroep Geschiedenis (J. Tenninglo et al.) (1977). Landweren in en om Ootmarsum. Stichting Heemkunde, Ootmarsum.
- Westerbeek van Eerten, B.J. (1934). Landweren. Archief De Graafschap I.10, pp. 327-333.
- Westerhof, J. (1985/'86). Landweren. Jaarboekje Vasse, Mander, Hezingen 4, pp. 21-27.

Monument Vrijstaand gedenkteken, neergezet ter herinnering aan een persoon of gebeurtenis.

Bouman, J. (ca. 1976). Het merckwaerdigste meyn bekend. Heuff, Nieuwkoop (6 delen).

Silva, T. da & D. Stam (1989). Sporen van de oorlog; ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945. Anne Frank Stichting, Amsterdam.

Schandpaal Een meestal op een voetstuk opgerichte paal of zuil, waaraan de overheid een wetsovertreder kluisterde en aan de bevolking ten toon stelde (naar Mobach, z.j., p. 118). Variant: schandsteen. Andere aanduiding: kaak

Heerebout, J.L. (1977). Schandstenen in Zeeland. Bulletin van de Werkgroep
Historie en Archeologie, K.Z.G.W. 1977, pp. 15-25.

5 MILITAIR

Algemeen

Terminologie

Mohr, A.H. (1983). Vestingbouwkundige termen. Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage/Walburg, Zutphen.

Tijdschrift

Jaarboek van de Stichting Menno van Coehoorn (1972-...)

Nederland

- Beemt, F.H. van den, D. Boekema & K.K. Thijssens (red.) (1988). 300 jaar bouwen voor de landsverdediging. Ministerie van Defensie, Den Haag.
- Belonje, J. (1971). Beplantingen op vestingwerken. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 70, pp. 91-97.
- Bosscher, P.M. (1978). Marinegebouwen. In: Nijhof, P. (samenst.) (1978). Monumenten van bedrijf en techniek; industriële archeologie in Nederland. Walburg, Zutphen, pp. 187-213.
- Bruijn, C.A. de & H.R. Reinders (1967). Nederlandse vestingen. Fibula-Van Dishoeck, Bussum (Fibulareeks 3).
- Hoof, J.P.C.M. van (1988). Met een vijand als bondgenoot; de rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 103, pp. 622-651.
- Hoof, J.P.C.M. van (1991). Langs wal en bastion; hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw. Matrijs, Utrecht.
- Les plans-reliefs. Monuments Historiques, nr 148 (1986). (Bevat overzicht van 18e-eeuwse Franse maquettes van een groot aantal steden, waaronder Maastricht en Bergen-op-Zoom).
- Roy van Zuydewijn, R. (1988). Neerlands veste; langs vestingsteden, forten, linies en stellingen. Den Haag.
- Schukking, W.H. (1941). De oude vestingwerken van Nederland. Allert de Lange, Amsterdam (Heemschutserie 3). 2e, herziene druk.
- Slageren, A.H. van (z.j.). Vestingen en schansen in het gebied rond Eems en Dollard/Festungen und Schanzen im Gebiet von Ems und Dollart. Leer.
- Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (1982). Vesting; vier eeuwen vestingbouw in Nederland. Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage/Walburg, Zutphen.

Delen van Nederland

Boer, H.P.G. de (red.) (1990). Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940. Provincie Noord-Holland, Haarlem (Reeks: Provinciale Monumenten Noord-Holland).

- Brand, K.J.J. (1981). Over het ontstaan van de fortificaties in Oost Zeeuws-Vlaanderen en aangrenzend gebied. *Zeeuws Tijdschrift* 31, pp. 10-29.
- Ham, W.A. van (1975). Vestingwerken in West-Brabant. *Brabantia* 24, pp. 94-99, 113.
- Janssen, G.B. (1989). Het vizier op Gelderlands voormalige vestingsteden. In: J.H. Sevenhuijsen-van Genderen, P.W. van Wissing & J.A. van Kruijssen (red.). *Gelderse steden omsingeld. De Gelderse Bloem/Walburg Pers, Zutphen*, pp. 9-22.
- Schukking, W.H. (1967). Krijgsvbouw in Limburg. In: E.C.M.A. Batta et al. *Limburg's verleden; geschiedenis van Nederlands Limburg. Deel 2. L.G.O.G., Maastricht*, pp. 356-372.
- Stichting Menno van Coehoorn. Atlas van historische vestingwerken in Nederland. Deel I (z.j.): 1 de provincie Groningen; 2 de provincie Friesland; 3 de provincie Drente. Deel IIa (z.j.): de provincie Overijssel. Deel IIb (z.j.): de provincie Gelderland. Deel IIIa (z.j.): de provincie Utrecht. Deel IIIb (z.j.): de provincie Noordholland. Deel IV (1970): de provinciën Zuidholland en Zeeland; eerste aflevering: Zuidholland. (Overzichtskaart en beschrijving van de afzonderlijke objecten in de betreffende provincie).

Afzonderlijke linies etc.

- Belonje, J. (1957). De Linie van Beverwijk. *Jaarboek Haerlem*, pp. 61-75.
- Blommestein, J.C.T. (1978). De Grebbelinie; van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument. Stichting Menno van Coehoorn.
- Brand, H. & J. Brand (1986). *De Hollandse Waterlinie. Veen, Utrecht/Antwerpen*.
- Kant, P., P. Saal, R. Schimmel & J. de Zee (z.j.). *De Stelling van Amsterdam; vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920. AMA-boeken, Beetsterzwaag*.
- Koen, D.T. (1990). Utrecht verdedigd; fortificatie en mobilisatie 1914-1940. *Matrijs, Utrecht (Historische Reeks Utrecht 14)*.
- Koppert, G. (1983). De forten rond Utrecht; verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. *Matrijs, Utrecht (Historische Reeks Utrecht 1)*.
- Michels, J. (1991). De Peel-Raamstelling (1934-1940) in Noord-Brabant en Limburg; oorlogsbut voor Monumentenzorg? *Brabants Heem* 43, pp. 41-55.
- Morreau, L.J. (1979). *Bolwerk der Nederlanden; de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 2. Van Gorcum, Assen*.

Acces Weg of begaanbare terreinstoek, die door een niet-begaanbaar of voor een aanval ongeschikt terrein voert. Voorbeelden zijn wegen, hoge dijken en kaden door moerasgebieden of onderwaterzettingen (Mohr, 1983).

Bastion Vijfhoekige gemetselde of aarden uitbouw van de verdedigingsmuur of wal van een vesting, fort of schans, met als doel de wal naar beide zijden te kunnen flankeren. Andere benaming: dwinger (Groningen/Friesland) bolwerk (Mohr, 1983).

Bruin, M.P. de (red.) (1978). Bolwerken in Zeeland. Themanummer Zeeuws Tijdschrift 28, nr 5, pp. 145-192.

Batterij Aardwerk, gedeelte van een wal e.d. waarop stukken geschut zijn opgesteld (Mohr, 1983).

Bedekte weg Doorlopende, door een aarden wal (glacis) beschermde weg aan de buitenzijde van de buitenste gracht van een vesting. Andere benaming: gedekte weg (Mohr, 1983).

Beer Niet-begaanbare dam.

Buitenwerk Verdedigingswerk, los van de hoofdwal, maar wel omsloten door dezelfde bedekte weg. Varianten: contregarde, halve maan, hoornwerk, kroonwerk, ravelijn, enz. (Mohr, 1983).

Bunker Uit de Duitse taal afkomstige verzamelnaam voor verschillende soorten gevechtsofstellingen, onderkomens en dergelijke, doorgaans uitgevoerd in gewapend beton (Mohr, 1983). Variant: → kazemat.

Boer, H.P.G. de (1989). Die Bauzeugen der Jahre 1940-1945 und der Denkmalschutz in den Niederlanden. Deutsche Kunst und Denkmalpflege 47, Heft 1, pp. 53-65.

Boer, H.P.G. de (red.) (1990). Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940. Provincie Noord-Holland, Haarlem (Reeks: Provinciale Monumenten Noord-Holland).

Neisingh, C.N.J. (1987/88). Het landelijk bunkerarchief. Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, pp. 115-117.

Rolf, R. (1982). Bunkers in Nederland. AMA Talsma, Den Helder.

Rolf, R. (1983). Der Atlantikwall. Beetsterzwaag.

Rolf, R. (1985). Het Duitse fortificatie-ontwerp 1935-1945. Beetsterzwaag.

Rolf, R. (1988). Atlantikwall-bunkertypen. Beetsterzwaag.

Stichting Menno van Coehoorn (1988). Brugkazematten. Ongepubliceerde inventarisatie, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage.

Verbeek, J.R. (1988). Kustversterkingen 1900-1940; de planning, constructie en bewapening van Nederlandse kustforten en batterijen. Schuyt, Haarlem.

Wieringen, J.S. van (1988/89). De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie. Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, pp. 53-70. (Bevat tabellen met de kazematten en bunkers die in 1986 nog aanwezig waren).

Citadel Zelfstandig verdedigbaar vestingwerk, gelegen tegen of binnen een open stad of vesting. Een citadel diende om

- de bevolking van een stad in bedwang te houden. Andere benaming: dwangburcht, dwangkasteel; of
- als laatste verdediging na de val van de rest van de vesting (Mohr, 1983).

Hoekstra, T.J. (1982). Vredenburg castle at Utrecht 1529-1577. In: Château Gaillard 9/10, pp. 145-174.

Defensiekanaal Afwaterings- of scheepvaartkanaal, dat tevens dienstbaar wordt gemaakt voor de landsverdediging (Mohr, 1983).

Donjon Wijkplaats, meestal toren, in een burcht of citadel, waarbinnen de verdediger zich kan terugtrekken om de verdediging tot het laatst voort te zetten (Mohr, 1983). Variant: → woontoren.

Renaud, J.G.N. (1964). Le donjon dans les châteaux des Pays-Bas. Château Gaillard 1, pp. 103-124.

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 22-23. (Met overzichtskaart van donjons en woontorens in Nederland).

Fort Naar alle zijden verdedigbaar, gesloten vestingwerk, waarvan de verdediging zelfstandig kan worden gevoerd. Een fort is meestal kleiner dan een vesting en groter dan een schans, redoute e.d. Een fort onderscheidt zich bovendien van een vesting door de afwezigheid van een burgerbevolking (Mohr, 1983).

Gracht Een al dan niet met water gevulde ingraving, die als hindernis een vesting of woonplaats omgeeft.

Halve maan Klein verdedigingswerk met ingezwenkte keel (open achterzijde) in de hoofdgracht, tot dekking van de saillant (geflankeerde hoek) van een bastion of ravelijn (Mohr, 1983).

Hoorwerk Buitenwerk van een vesting, bestaande uit een gebastioneerd front en twee lange, doorgaans evenwijdige, flanken, aansluitend aan de vestinggracht (Mohr, 1983).

Inundatiekanaal Kanaal dat dient om inundatiewater naar het te inunderen gebied te brengen.

Inundatiekom Gebied dat onder water kan worden gezet.

Inundatiesluis Voor defensiedoeleinden gebouwde sluis, waarmee in tijden van oorlog of oorlogsgevaar de inundatie kan worden geregeld (Mohr, 1983).

Kasteel Andere benamingen/varianten: burcht, steenhuis, stins. Typen: → donjon, → woontoren. Veel gebouwen die niet verdedigbaar waren maar wel een kasteelachtig uiterlijk hadden, werden als 'kasteel' aangeduid. Zie voor deze categorie → omgracht huis.

Tijdschriften

Castellogica; verkenningen; mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting (2 bdn).

Château Gaillard; Etudes de Castologie Médiévale.

Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting.

De Woonstede door de Eeuwen Heen.

Nederland

Gids voor de Nederlandse kastelen en buitenplaatsen. Amsterdam, 1957.

Hoekstra, T.J., H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.) (1981). Liber castellorum; 40 variaties op het thema kasteel. Walburg, Zutphen.

Janssen, H.L. (1990). The archaeology of the medieval castle in the Netherlands; results and prospects for future research. In: J.C. Besteman et al. (red.).

Medieval archaeology in the Netherlands; studies presented to H.H. van Regteren Altena. Studies in Prae- en Protohistorie 4. Van Gorcum, Assen/Maastricht, pp. 219-264.

Kalkwiek, K.A. & A.I.J.M. Schellart (red.) (1983). Atlas van de Nederlandse kastelen. Sijthoff, Alphen a/d Rijn.

Kransberg, D. & H. Mils (1979). Kastelengids van Nederland, Middeleeuwen. Fibula-Van Dishoeck, Bussum.

Kuile, E.H. ter (1954). Kastelen en adellijke landhuizen. Amsterdam (De Schoonheid van ons Land 13).

Reyen, P.E. van (1979). Middeleeuwse kastelen in Nederland. 4e druk. Unieboek, Bussum.

Delen van Nederland

- Bardet, J.D.M. (1975). *Kastelenboek provincie Utrecht*. De Haan, Bussum (5e druk).
- Blijdenstein, R. & B. Olde Meierink (1990). *Kastelen en buitenplaatsen*. In: J. Hagedoorn (red.). *Het Land van de Zeven Tuinen; Zuid-oost Utrecht in perspectief*. Matrijs, Utrecht, pp. 81-106. (Bevat overzichtskaart en lijst).
- Bos, J., F.J. Hulst & P. Brood (1989). *Huizen van stand; geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Boom, Meppel.
- Braake, G. ter (1987). *Drentse havezathen; van Huis Anssen tot Huize Westrup*. Krips, Meppel (2e druk).
- Broecke, J.P. van den (1978). *Middeleeuwse kastelen van Zeeland; bijzonderheden over verdwenen burchten en ridderhofsteden*. Delft.
- Canneman, E.A. (1989). *Kastelen aan de Langbroekerwetering*. Canaletto, Alphen aan den Rijn.
- Eliëns, F.M. & J. Harenberg (1984). *Middeleeuwse kastelen van Gelderland*. Elmar, Rijswijk.
- Elward, R. & P. Karstkarel (1990). *Stinsen en staten; adellijk wonen in Friesland*. Drachten/Leeuwarden.
- Fockema Andreae, S.J, J.G.N. Renaud & E. Pelinck (1952). *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*. Leiden.
- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis (1973). *De Ommelander borgen en steenhuizen*. Van Gorcum, Assen.
- Gevers, A.J. & A.J. Mensema (1983). *De havezaten in Salland en hun bewoners*. Canaletto, Alphen a.d. Rijn.
- Groesbeek, J.W. (1981). *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland; hun bewoners en bewongen geschiedenis*. Elmar, Rijswijk.
- Janssen, H.L. (1976). *The castles of the bishop of Utrecht and their function in the political and administrative development of the bishopric*. Château Gaillard 8, pp. 135-157.
- Klapwijk, P.J. & T. Martin (1982). *Index 'Kastelen in Brabant'*. *Kastelen in Brabant; 'van burcht tot landhuis'*. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, pp. 144-161.
- Kroon, C. (1974). *Bibliografie van Rijnlandse kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen*. Leiden.
- Kuile, G.J. ter (1911). *Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen in Twente*. Almelo.
- Moerman, J.W. (1980). *Kastelen in en om Midden-Delfland*. *Midden-Delfkrant* (extra nummer 'Historie en landschap van Midden-Delfland'), pp. 33-39.
- Molen, S.J. van der (1978). *Stinzen, borgen en havezathen van het Noordererf*. Walburg, Zutphen.
- Oirschot, A. van (1981). *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant; hun bewoners en bewongen geschiedenis*. Delft.
- Olde Meierink, L.H.M. (1980). *Monumenten van Losser; inventarisatie en beschrijving van de bestaande en verdwenen monumenten van cultuur en geschiedenis in de gemeente Losser*. Stichting Historische Kring Losser, Losser, pp. 124-207.

- Sarfati, H. (1969). Kasteelbouw en -bouwers in Holland; recente opgravingen in de provincies Noord- en Zuid-Holland. *Holland* 1, pp. 14-23, 44-59.
- Schuur, J.R.G. (1988). De verboden op de kastelenbouw in middeleeuws Friesland. *Spiegel Historiae* 23, pp. 2-9, 50.
- Spahr van der Hoek, J.J. (1962). *Fryske stinzen*. Leeuwarden.
- Tromp, H.M.J. (1968-1972). *Kastelen langs de Wetering*. Zeist (3 delen).
- Win, J.T.H. de (1978). 'Kastelen' in Limburg; een inventarisatie van de voormalige en huidige rijkdom in deze provincie aan: weerbare burchten, riddermatige huizen en kasteelachtige huizingen. Stichting Limburgse Kastelen, Venlo/Drukkerij Rosbeek, Hoensbroek (2e herziene druk).

Kasteelberg Een steile kunstmatige heuvel, waarop in de Middeleeuwen een versterking werd gebouwd (Haartsen et al., 1989, p. 61; Mobach, z.j., p. 102). Andere aanduidingen: vliedberg of hil(le) (Zeeland), stinswier of hege wier (Friesland), bolberg (Limburg), motte (internationale term, oorspronkelijk uit het Frans).

- Besteman, J.C. (1981). *Mottes in the Netherlands; a provisional survey and inventory*. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.). *Liber castellorum; 40 variaties op het thema kasteel*. Walburg, Zutphen, pp. 40-59. (Bevat lijst van mottes).
- Bos, K. & B. Oele (1986). *Vliedbergen; tekens van tijd in het Zeeuwse landschap*. Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, Middelburg. (Bevat overzichtskaart, foto en beschrijving van alle 37 overgebleven vliedbergen in Zeeland).
- Historisch Geografisch Dispuut Cluverius (1969). *De vliedbergen in het kustgebied van Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland*. Amsterdam/Amstelveen.
- Kramer, E. (1988). *Onderzoek naar stinswieren in Friesland en Groningen*. In: Bierma, M., A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen. *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen, pp. 214-225.
- Vervloet, J.A.J. (1980). *Kasteelbergen in Zeeland; een algemeen overzicht*. K.N.A.G. *Geografisch Tijdschrift* 14, pp. 194-207.

Kasteelruïne Een overblijfsel van een verwoest of vervallen kasteel.

- Kamphuis, J. & D.B.M. Hermans (1990). *De ruïne van Brederode*. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 89-4, pp. 2-25. (Bevat lijst en overzichtskaart van kasteelruïnes in Nederland).

Kazemat Door muren en een overdekking van metselwerk of beton omsloten bomvrije ruimte voor opstelling van vuurwapenen, waarvoor een schietgat is

uitgespaard. Ook wel in ruimere betekenis: iedere bomvrije ruimte (dus ook voor legering of materiaalopslag) (Mohr, 1983).

Wieringen, J.S. van (1988/89). De kazematten van de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie. Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, pp. 53-70. (Bevat tabellen met de kazematten en bunkers die in 1986 nog aanwezig waren).

Kerkburcht Versterking die voornamelijk een kerk met kerkhof omvat.

Jamar, J.T.J. (1975). Heerlen 750 jaar landsfort. Land van Herle 25, pp. 61-71.

Kroonwerk Buitenwerk van een vesting, bestaande uit twee gebastioneerde fronten en twee lange zijvleugels, aansluitend aan de gracht van de vesting (Mohr, 1983).

Linie Militaire verdedigingslijn, bestaande uit een rij verdedigingswerken, die elkaar kunnen ondersteunen en die doorgaans onderling zijn verbonden (door loopgraven of een gedekte weg) (naar Mohr, 1983).

Luchtwachttorens Uitkijktorens van het Korps Luchtwachtdienst (K.L.D.). De torens zijn gebouwd in de jaren '50 en uitgevoerd in een betonnen raatbouw constructie.

Sakkers, H. & J. den Hollander (z.j.). Luchtwachttorens in Nederland; industrieel erfgoed uit de Koude Oorlog. Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, Middelburg. (Bevat lijst van luchtwachttorens, alsmede een overzichtskaart waarop aangegeven welke torens nog aanwezig zijn).

Lunet

1 (Vanaf de 17e eeuw): paarsgewijze, links en rechts van een ravelijn gebouwde buitenwerken;

2 (Later): een afzonderlijk, breed, ondiep werk met twee facen, die naar binnen gebroken zijn, waardoor twee flanken ontstaan; in de keel open, dan wel op eenvoudige wijze beveiligd door deze af te sluiten met een lage borstwering of een dunne muur met schietgaten (Mohr, 1983).

Plofsluis Inundatiesluis, waaroverheen grote betonnen zandbak gebouwd. Door de bodem van de bak op te blazen werd het stortmateriaal in het kanaal gedeponeed, dat daardoor werd afgesloten voor scheepvaart. Andere benaming: keersluis.

Koppert, G. (1980/81). 'Keer- of Plofsluis' bij Nieuwegein noodzaakt tot omlegging Amsterdam-Rijnkanaal. Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, pp. 18-24. (Enige voorbeeld in Nederland).

Poort Doorgang in een muur of vestingwal (naar Mohr, 1983). Variant: → stadspoort.

Ravelijn Midden voor een vestingfront (dus tussen de bastions) gelegen werk, dat aanvankelijk diende om de brug en de ingang van de vesting te dekken (naar Mohr, 1983).

Redoute Eenvoudig, rechthoekig, gesloten veldwerk met aarden wal, al of niet van een natte gracht voorzien. Andere benaming: ronduit (Mohr, 1983).

Reduit Zelfstandig verdedigingswerk, aangelegd binnen een vesting of fort en dienende om de verdediging (als de vesting of het fort niet te houden was) tot het laatst voort te zetten.

Ringwalburcht Versterking in de vorm van een ringwal. De Nederlandse voorbeelden stammen uit de middeleeuwen.

Heidinga, H.A. (1987). Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine; archeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands). Van Gorcum, Assen/Maastricht/Wolfeboro (Cingula 9).

Heidinga, H.A. (1989). From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the central Netherlands in the early middle ages. In: J.C. Besteman et al. (red.). Medieval archaeology in the Netherlands; studies presented to H.H. van Regteren Altena. Studies in Prae- en Protohistorie 4. Van Gorcum, Assen/Maastricht, pp. 9-40.

Krauwel, M. (1982). De middeleeuwse ringwalburchten in Nederland; een onderzoek naar hun betekenis. Ongepubliceerde scriptie Subfaculteit Pré- en Protohistorie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Schans

- 1 Verdedigingswerk van tijdelijke aard (bij belegeringen of ter bescherming van legerplaatsen);
- 2 Verdedigingswerk van permanente aard (meestal onderdeel van een linie): een zelfstandig, aarden verdedigingswerk dat van zeer uiteenlopende vorm kan zijn (Mohr, 1983).

Stadspoort Doorgang in een stadsmuur of -wal, vaak in representatieve verschijningsvorm.

Janse, H. & T. van Stralen (1974). Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

Stadswal Aarden wal, als verdedigingswerk aangelegd rondom een stad en vaak begroeid met een haag.

Janse, H. & T. van Stralen (1974). Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

Stelling Terreinstrook, waarin een samenhangend stelsel van elkaar ondersteunende verdedigingswerken, gemeenschappen, schuilplaatsen, natuurlijke en kunstmatige hindernissen, commandoposten, verbindingen, opslagplaatsen etc. (Mohr, 1983).

Torenfort Twee of drie verdiepingen hoge toren van zwaar metselwerk, omgeven door wallen en gracht (midden 19e eeuw) (Mohr, 1983).

Wieringen, J.S. van (1973). Torenforten in Brabant. Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn, pp. 42-46.

Veeschans Versterking die is aangelegd om in tijden van nood onderdak te bieden aan bewoners en veestapel van een naburig dorp. Andere benaming: schrans.

Luys, W. (1985). Schansen, eens vluchtplaatsen voor de plattelandsbewoners tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal 5, pp. 108-132.

Verboden kring Gebied binnen een bepaalde afstand van een vestingwerk, waar op grond van de Kringenwet geen permanente bebouwing mocht worden opgericht en geen zware begroeiing mocht worden geplant (naar Mohr, 1983).

Versterkt dorp Nederzetting zonder stadsrechten, maar wel omgeven door permanente wallen en/of grachten.

Hering, E. (1934). Befestigte Dörfer in südwestdeutschen Landschaften und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeographie.

Welters, H. (1950/'51). Befestigte Dörfer am Nordostrand der Eifel. Rheinische Vierteljahrsblätter 15/16, pp. 267-292.

Vesting Versterkte stad of versterkte legerplaats met permanente militaire bezetting (Mohr, 1983).

Waaiersluis Sluis die bij elke binnen- en buitenwaterstand geopend en gesloten kan worden en daartoe voorzien is van waaierdeuren. Een waaierdeur is een sluisdeur, bestaande uit twee bladen - de eigenlijke sluisdeur en de iets grotere waaier - die een hoek van 90° of 75° met elkaar maken. Door overdruk op de waaier kan bij elke binnen- en buitenwaterstand de waaiersluis geopend of gesloten worden (De physique existentie dezès lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838). Rijksmuseum, Amsterdam, 1987, p. 271).

Brand, H. & J. Brand (1986). De Hollandse Waterlinie. Veen, Utrecht/Antwerpen.

De physique existentie dezès lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838). Rijksmuseum, Amsterdam, 1987.

Waterlinie Aaneengesloten reeks van inundatiën en verdedigingswerken (Mohr, 1983).

Blommestein, J.C.T. (1978). De Grebbelinie; van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument. Stichting Menno van Coehoorn.

Brand, H. & J. Brand (1986). De Hollandse Waterlinie. Veen, Utrecht/Antwerpen.

Waterpoort Uit één of meer bogen bestaande poort over een rivier, kanaal of haven, aan weerszijden voorzien van torens, dienende om door een valhek of andere middelen de doorvaart te verhinderen (Mohr, 1983).

Woontoren Klein woonhuis met drie tot vijf verdiepingen. De meeste woontorens hebben een vierkante plattegrond. De oudste woontorens waren van hout, later waren ze over het algemeen van steen. De woontorens uit de twaalfde en dertiende eeuw waren verdedigbaar, met de jongere voorbeelden was dat niet meer het geval.

Canneman, E.A. (1989). Kastelen aan de Langbroekerwetering. Canaletto, Alphen aan den Rijn.

- Renaud, J.G.N. (1953). De middeleeuwse woontoren in Nederland. Heemschut 30, pp. 49-54.
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 22-23. (Met overzichtskaart van donjons en woontorens in Nederland).
- Wit, J.S. de (1988). Woontorens in Zuidoost-Utrecht. In: Tussen Rijn en Lek 28.

6.1 Enkele bijzondere woningtypen in het landelijk gebied

Dijkhuis Huis dat op het talud van een dijk is gebouwd.

Grotwoning Woning, gebouwd in natuurlijke holte of in oude mijngang. De Nederlandse voorbeelden zijn gebouwd in voormalige mergelgroeven, door de ingang van een ondiepe groeve af te sluiten, of door zowel een voor- als een achtermuur te bouwen in een diepere gang.

Hekker, R.C. (1970). Onderaardse bouwkunst in Zuid-Limburg. In: Opstellen voor H. van de Waal; aangeboden door leerlingen en medewerkers, 3 maart 1970. Scheltema & Holkema, Amsterdam/Univ. Pers, Leiden (Leidse Kunsthistorische Reeks 3), pp. 68-89.

Kluis Kleine, afgezonderde woning van een kluizenaar (Mobach, z.j., p. 66).
Andere benaming: hermitage.

Welters, A. (1950). Kluizenaars in Limburg. Winants, Heerlen. (Bespreekt kluizenaars in 36 Limburgse plaatsen).

Omgracht huis Niet verdedigbaar huis, dat omgeven is door een gracht. Andere benamingen/varianten: begraven hofstad, borg, havezathe, ridderhofstad, slot(je), steenhuis, → stenen kamer. Zie ook onder → kasteel.

Algemeen

Aberg, F.A. (ed.) (1987). Medieval moated sites. Council for British Archaeology, London (Research Report 17).

Patourel, J. le (1987). The Moated Sites Research Group 1971-1986. In: Medieval Settlement Research Group Annual Report 1-1986. London, pp. 15-17.

Wilson, D. (1985). Moated sites. Shire, Aylesbury (Shire Archaeology 44).

Bibliografie

Mytum, H. (1982). Bibliography of moated sites. Moated Sites Research Group.

Tijdschrift

Medieval Settlement Research Group, Annual Report (1986-...). De MSRGRG ontstond uit een fusie van de (Deserted) Medieval Village Research Group (1952-1986) en de Moated Sites Research Group (1971-1986).

Moated Sites Research Group, Annual Report (1971-1986).

Nederland

Schuyf, J. (1980). Moated sites in the Netherlands. Moated Sites Research Group, Report 7, pp. 33-39.

Schuyf, J. (1981). Beyond the castle: moated sites in the Netherlands. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.). Liber castellorum; 40 variaties op het thema kasteel. Walburg, Zutphen, pp. 144-153.

Delen van Nederland

Hoek, C. (1981). Begraven hofsteden in het Maasmondgebied. In: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.). Liber castellorum; 40 variaties op het thema kasteel. Walburg, Zutphen, pp. 122-143.

Schuyf, J. (1983). Moated sites in Brabant (Netherlands). Chateau Gaillard 11, pp. 257-264.

Stenen kamer Middeleeuws stenen huis.

Alders, G. (1982). De Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland. Hollandse Studiën 12, pp. 1-35.

Huijts, C.S.T.J. (1988). Onderzoek naar het begrip 'stenen kamer'; een voorlopig verslag. In: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Jaarverslag 1987, p. 15.

6.2 Enkele bijzondere nederzettingvormen

Brinkdorp Zie onder brink.

Fabrieksdorp Nabij een fabriek gestichte woonbuurt voor aldaar werkzame arbeiders en beampten, vaak in de vorm van een → tuindorp en met onderscheid naar rang in de bebouwing (Kuipers & Attema, 1990). Variant: → mijnkolonie.

Smit, F. (1975). Fabrikanten, de smaakmakers van de stedebouw. Wonen-TA/BK, 1975-5, pp. 5-21.

Flakkeese dorpsstype Dorpsvorm, bestaande uit een kerkring (een weg die in een vierkant of cirkel om de kerk loopt) en een hoofdstraat (voorstraat) die van de kerk naar de dijk loopt en waaraan zich de belangrijkste bebouwing bevindt.

Ham, W.A. van (1967). Westbrabantse dorpsplattegronden. *Brabantia* 16, pp. 125-133.

Uyl, R.G. den (1952). De dorpen van Flakkee. In: Jaarverslag 1952 van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland, pp. 28-35.

Hofje Uit liefdadigheid voor armlastige bejaarden gesticht complex van éénkamerwoningen, veelal gegroepeerd rondom een binnenhof met poort (Kuipers & Attema, 1990).

Lopes Cardozo, R., R. Spruit & F. Suyderhoud (1977). Hofjes in Nederland. Gottmer, Haarlem. (Behandelt vrijwel alle Nederlandse hofjes).

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 52-53. (Met overzichtskaart van Nederland).

Mijnkolonie Fabrieksdorp, behorend bij een (steenkolen)mijn.

Goes, J.M.Q. (1981). De arkadiëse utopie; Rooms Katholieke planologische intenties in de Mijnstreek. Ongepubl. scriptie Geogr. Inst. V.U., Amsterdam.

Inventarisatie mijnmonumenten (1978). Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk Mijngedebied, Heerlen. (Inventarisatie van de mijnkoloniën van vóór 1930 waarvan nog resten over zijn. Bevat kaartjes).

Tummers, N.H.M. (1974). Carboonkolonisatie. Wonen-TA/BK 1974-11, pp. 5-28.

Planmatige nederzetting Nederzetting of deel van nederzetting waaraan in herkenbare mate een vooraf ontworpen uitvoeringsplan ten grondslag heft gelegen (naar: Kuipers & Attema, 1990).

Barends, S., J.D.H. Harten, J. Renes, J. Verhorst & K.E. van der Wielen (red.) (1988). Planning in het verleden. *Nederlandse Geografische Studies* 68. K.N.A.G., Amsterdam/Geografisch Instituut R.U., Utrecht.

Harten, J.D.H. & J. Schuyf (1983). Possible planned medieval villages in the Netherlands. In: B.K. Roberts & R. Glascock (red.). *Villages, fields and frontiers*. BAR International Series 185. B.A.R., Oxford, pp. 43-59.

Terpdorp Zie onder Woonheuvel.

Tuindorp Als één geheel ontworpen, min of meer zelfstandige nederzetting met laagbouw, gevarieerd stratenpatroon, veel groen; vaak met wijkvoorzieningen (Kuipers & Attema, 1990). Varianten: → fabrieksdorp, → mijnkolonie.

- Oomen, P.F. (1978). Tuindorpen in Nederland; sociale woningbouw 1900-1930. Z.pl.
- Smit, F. (1975). Van tuinstedebouw tot stedelijke uitwaaiing; mooie ideeën over hervorming, railvervoer en ordening en de grauwe werkelijkheid. Wonen-TA/BK, 1975-13, pp. 5-17.
- Smit, F. et al. (1991). De droom van Howard; het verleden en de toekomst van de tuindorpen. Elmar, Rijswijk. (Bevat uitgebreide bibliografie).

Villapark Planmatig ontwikkelde villawijk met gevarieerde vrijstaande bebouwing in een parkachtige omgeving, vaak in landschappelijke of gemengde tuinstijl (Kuipers & Attema, 1990). Varianten: Villawijk (woonwijk met overwegend villa's en aaneengesloten herenhuizen, veel openbaar en particulier groen, en een stratennet met bijzondere patroon- en vormkenmerken), villadorp (min of meer planmatige, royaal verkavelde nederzetting, vaak in of nabij bosrijke omgeving, met hoofdzakelijk vrijstaande villa's of (dubbele) herenhuizen met ruime voor- en achtertuinen (Kuipers & Attema, 1990).

- Albers, L.H. (1980). Villaparken - cultuurhistorisch onderzoek; de ontwikkeling van een cultuurhistorisch onderzoeksmodel ten behoeve van het maken van bestemmingsplannen voor villaparken naar aanleiding van het Nimrodpark-Diergaardepark te Hilversum. Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland, Haarlem.
- Haan, J. de (1986). Villaparken in Nederland; een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1879-1940. Schuyt, Haarlem.
- Haan, J. de (1990). Gooische villaparken; ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940. Schuyt, Haarlem.
- Hoekveld, G.A. (1964). Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp. Bosch & Keuning, Baarn.
- Venema-Wildeboer, G.C. (1984). De wijk Duin en Daal in Bloemendaal; van buitenplaats tot villapark. In: A.P. de Klerk et al. (red.). Historische geografie in meervoud. Matrijs, Utrecht, pp. 174-185.

Woestenij Verlaten nederzetting. Andere benaming: Wüstung.

Algemeen en terminologie

- Abel, W. (1967). Wüstungen in Deutschland. DLG, Frankfurt (Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Sonderheft 2).
- Beresford, M.W. (1987). A draft chronology of deserted village studies. In: Medieval Settlement Research Group. Annual Report 1, 1986. London, pp. 18-23.
- Beresford, M. & J.G. Hurst (1971). Deserted medieval villages; studies. Lutterworth, London. (Herdruk 1989, Sutton, Wolfeboro).
- Born, M. (1972). Wüstungsschema und Wüstungsquotient. Erdkunde 26, pp. 208-218.

- Dyer, C. (1989). 'The retreat from marginal land': the growth and decline of medieval rural settlements. In: M. Aston, D. Austin and C. Dyer (ed.). *The rural settlements of medieval England; studies dedicated to Maurice Beresford and John Hurst*. Blackwell, Oxford, pp. 45-57.
- Fehn, K. (1983). Die historisch-geographische Wüstungsforschung in Mitteleuropa. In: *Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich*. Wien (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 6), pp. 1-21.
- Simms, A. (1976). Deserted medieval villages and fields in Germany; a survey of the literature with a select bibliography. *Journal of Historical Geography* 2, pp. 223-238.

Tijdschrift

- (Deserted) Medieval Village Research Group, Annual Report (1952-1986).
Medieval Settlement Research Group, Annual Report (1986-...). De MSR
ontstond uit een fusie van de (Deserted) Medieval Village Research Group
(1952-1986) en de Moated Sites Research Group (1971-1986).

Nederland

- Jansma, T.S. (1960). De 'Wüstungen' der late middeleeuwen. In:
Landbouwgeschiedenis. Ministerie van Landbouw en Visserij, 's-Gravenhage,
pp. 121-138.
- Slicher van Bath, B.H. (1958). Woeste erven in Twente gedurende de late
middeleeuwen? *Versl. en Med. Ver. tot Beoefening van Overijssels Regt en
Geschiedenis* 73, pp. 93-105.
- Wartena, R. (1974/75). Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de
veertiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 68, pp. 1-50.

Algemeen

Industriële archeologie, algemeen/methoden/terminologie

- Buchanan, R.A. (1972). *Industrial archaeology in Britain*. Penguin, Harmondsworth.
- Major, J.K. (1975). *Fieldwork in industrial archaeology*. Batsford,, London/Sydney.
- Raistrick, A. (1972). *Industrial archaeology*. Grafton, London (herdruk 1986).
- Slotta, R. (1982). *Einführung in die Industriearchäologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Industriële archeologie, Nederland**
- Aspecten van de industriële archeologie. Groniek, 1979, nr 4 (themanummer).
- Bos, J.M. (1986). *Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel*. Zwolle.
- Feis, B.R. & P. Nijhof (1983). *Bedrijfsmonumenten in het Groene Hart van Holland; een verkenning van monumenten van bedrijf en techniek in Midden-Holland en West-Utrecht*. Waanders, Zwolle.
- Genders, C. (1979). *Monumenten van bedrijf en techniek in beeld*. Bosch & Keuning, Baarn.
- Havenarchitectuur; een inventarisatie van het industriële gebeuren in het Rotterdamse havengebied. Rotterdamse Kunststichting, Rotterdam, 1982.
- Kappelhof, A.C. (red.) (1981). *Industriële archeologie; een terreinverkenning*. Werkgroep Industriële Archeologie van de NJBG, Gorinchem (2e druk).
- Kappelhof, T. & T. Zeeuwe (1979). *De ruimten van de werkende mens; resten van Noordbrabants industrieel verleden*. Distel, 's-Hertogenbosch.
- Knoop, W.H. et al. (red.) (1979). *Monumenten van bedrijf en techniek in Groningen*. Groningen.
- Looyenga, A.J. (1989). *Industrieel erfgoed in Noord- en Zuid-Holland*. Holland 21, nr 4/5 (themanummer nijverheid), pp. 209-227.
- Nijhof, P. (samenst.) (1978). *Monumenten van bedrijf en techniek; industriële archeologie in Nederland*. Walburg, Zutphen.
- Nijhof, P. (1985). *Bedrijfsmonumenten in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden*. Jaarboek '85 Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, pp. 49-57.
- Nijhof, P. et al. (1986, 1987). *Op zoek naar ons industrieel verleden; gids langs monumenten van bedrijf en techniek*. Gottmer, Haarlem (2 delen).
- Oud werk; een overzicht van industrieel erfgoed in Rotterdam*. Stichting Erfgoed Rijnmond, Rotterdam, 1983.
- Oude fabrieks en bedrijfsgebouwen in Overijssel* (1986). Jaarboek Overijssel.
- Starmans, J.C.J.M. & M.M.R. Daru-Schoemann (1990). *Industrieel erfgoed in Limburg; verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictten*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 7. Eisma,

- Leeuwarden/Maastricht. (Inventarisatie van waardevolle objecten; geen kaarten).
- Stedebouw en Volkshuisvesting 58 (1977), nr 11. Themanummer 'Industriële archeologie en ruimtelijke ordening'.
- Volkers, K. (1985). Sporen van bedrijvigheid; blik op Utrechts industrieel verleden. Matrijs, Utrecht (Historische Reeks Utrecht 6).

Tijdschriften

- Bulletin Stichting tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden van Nederland (nrs 1, 1978-26, 1985).
- Industriële Archeologie (1981-...).
- Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek (1984-...).

7.1 Molens

Algemeen

Bibliografie

- Nijhof, P. (1982). Molenbibliografie. Walburg, Zutphen.

Algemeen

- Stokhuyzen, F. (1981). Molens. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem (5e druk).

Inventarisaties Nederland

- Het Nederlandse molenbestand; overzicht van alle nog aanwezige wind- en watermolens, gerangschikt per provincie en alfabetisch op plaatsnaam. De Hollandsche Molen, Amsterdam, 1989 (7e druk). (Lijst van molens in Nederland).
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 80-81. (Met overzichtskaart van Molens van vóór 1700 in Nederland).

Inventarisaties delen van Nederland

- Besten, J. den & G.H. Keunen (1988). Het Utrechtse molenbestand anno 1988; rapportering betreffende de toestand waarin het Utrechtse molenbestand in 1988 verkeert, met aanbeveling voor het te voeren beleid van het behoud van deze monumenten op lange termijn. Stichting De Utrechtse Molens, Z.pl.
- Bicker Caarten, A. (1964). Noord-Hollands molenboek; samengesteld in opdracht van het Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Haarlem.
- Bicker Caarten, A., H.J. van der Burg, M. van Hoogstarten & I.J. de Kramer (samenst.) (1965). Zuid-Hollands molenboek. Alphen aan den Rijn (in opdracht van de Provinciale Molencommissie) (eerste editie 1961).

- Bicker Caarten, A., H. Blaauw, J. Heringa et al. (red.) (1979). Molens in Drenthe. Waanders, Zwolle (onder auspiciën van de Molenstichting Drenthe).
- Bokma, A. (1988). Het molenbezit. Monumenten 9, nr. 5, pp. 34-38. (Friesland).
- Bosman, E., H.J. van den Berg, R.H. ter Heide et al. (red.) (1980). De molens van Zuid-Holland. Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, 's-Gravenhage. Groninger molens; tekst samengesteld door de Provinciale molencommissie die gebruik maakte van gegevens van B. van der Veen Czn. Groningen, 1958.
- Hoogstraten, M. van (1972). De molens van Zeeland. Middelburg (samengesteld in opdracht van het Provinciaal Bestuur) (eerste editie 1964).
- Inventarisatie van molens in Overijssel, 1955. Z.pl., 1955.
- Keunen, G.H. (1981). Molenbezit van Noord-Holland. In: Molens van Noord-Holland; inventarisatie van het Noordhollands molenbezit. Meijer, Amsterdam, pp. 93-233.
- Kluyver, P. (1956). Utrechts molenboek. Utrecht.
- Lijst van windmolens in Zeeland aanwezig op 1 augustus 1926; bijlage bij het Verslag der Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archeologische Commissie over het jaar 1926. In: Windmolen, 1980, nr 1.
- Limburgs molenboek (verschijnt 1992)
- Molen, S.J. van der (1979). Molens van het Noordererf. Walburg, Zutphen.
- Molenboek Provincie Utrecht. Utrecht, 1972 (onder auspiciën van de Stichting De Utrechtse Molens).
- Molenboek van Utrecht; een inventarisatie van de in Utrecht aanwezige windmolens, verricht in voorjaar en zomer van het jaar 1953 door de Provinciale Planologische Dienst van Utrecht. Utrecht, 1953.
- Molens in Limburg. Bijlage, behorende bij het verslag over de toestand de waterstaatswerken c.a., onder beheer of toezicht van de provincie Limburg, over het jaar 1957.
- Molens in Overijssel. Jaarboek Overijssel 1972. Zwolle, 1972.
- Molens in Overijssel per 1 januari 1967. Zwolle, 1967.
- Molens van Friesland; samengesteld in opdracht van Gedeputeerde Staten van Friesland. Leeuwarden, 1971.
- Overzicht van de molens in de provincie Friesland naar de toestand van eind 1957. Leeuwarden, z.j.
- Pouw, G., J. den Besten et al. (1991). Het Nieuw Utrechts molenboek. Matrijs, Utrecht.
- Spoel, J.A. (eindred.) (1982). Gelders molenboek; samengesteld in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Gelderland. Walburg, Zutphen, (1e druk 1968).
- Staat, W. (1991). Zeeuwse molens. Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, Middelburg.
- Veen Czn, B. v.d. (1981). Groninger molenboek. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Zoetmulder, S.H.A.M., m.m.v. J. den Besten, J.T.M. Gunneweg, J. Stroop & P.H.J. Trouwen (1974). De Brabantse molens. Helmond.

Getijdemolen Waterradmolen die door de werking van eb en vloed werd voortbewogen (Mobach, z.j., p. 144). Zie ook onder Molen

Algemeen

Boithias, J.-L. & A. de La Vernhe (z.j.). Les moulins a mer et les anciens meuniers du littoral; mouleurs, piqueurs, poteurs et moulageurs. Créer, Nonette.

Nederland

Tutein Nolthenius, A. (1954). Getijmolens in Nederland. Tijdschrift K.N.A.G. 71, pp. 186-200.

Tutein Nolthenius, A. (1956). Getijmolens in Nederland; vaak een onbekend begrip. Zeeuws Tijdschrift 6, pp. 19-22.

Zandstra, A. (1978). De getijdemolen. Utskoat, nr. 9, pp. 11-12; nr 11/12, p. 14.

Molenbeek Waterloop, die is gegraven of aangepast om water op hoogte te houden voor de aandrijving van een watermolen. Variant: → spreng.

Molenberg Heuvel waarop een windmolen staat of heeft gestaan.

Molenkolk Een direct stroomopwaarts van een watermolen gelegen waterreservoir, dat dient om de molen bij droogte van voldoende waterdruk te voorzien (Mobach, z.j., p. 101). Andere benaming: molenvijver.

Rosmolen Molen die door een paard wordt aangedreven. Zie ook onder Molen. Variant: göpel (gietijzeren dorsmachine, door een paard aangedreven; eind 19e eeuw)

Epskamp, H. (1977). De ros- of paardenmolen. In: Zelfzwichter, nr 9, pp. 5-14, 16-17.

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Stikvoort, J.M. (1970). De rosmolen, een vrij onbekend maalwerktuig. Gelders Oudheidkundig Contactbericht, nr 47, pp. 42-45.

Watermolen Een molen die door de kracht van water aangedreven wordt.

Andere benaming: waterradmolen. Variant: → getijdemolen.

Typen naar functie: graanmolen, houtzaagmolen, kopermolen, papiermolen, volmolen etc.

Typen naar techniek: bovenslag-, onderslag-, middenslagmolen.

N.B. Windmolens die dienen voor het opvoeren van water uit polders worden soms ook watermolen genoemd. Om verwarring te voorkomen is het beter hiervoor de term → poldermolen te gebruiken.

Algemeen (zie ook onder Molen)

- Hagens, H. (1979). Molens mulders meesters; negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente. Smit, Hengelo.
- Nijhof, P. (1982). Watermolens in Nederland. Waanders, Zwolle. (Bevat inventarisatie).
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 78-79. (Met overzichtskaart van Watermolens van vóór 1800 in Nederland).

Bibliografie

- Oosterloo, W. & A.J. IJzerman (1987). Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe; een bibliografie. Vaassen, Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken. Publ. nr 12.

Afzonderlijke functietypen: kopermolen

- Bauduin, H. (1960). Kopermolens in Zuid-Limburg; een verdwenen industrie. De Maasgouw 79, kol. 23-29.
- MacLean, J. (1980). Koperindustrie in Nederland 1750-1850. In: Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 43.

Afzonderlijke functietypen: papiermolen

- Meerman, M. (1980). Kroniek van de papier-industrie in Mechelen-Wittem. De Maasgouw 99, kol. 57-71.
- Voorn, H. m.m.v. J. Hollestelle & G.D. Cornelissen de Boer (1985). De papiermolens in de provincie Gelderland, alsmede in Overijssel en Limburg. De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie 3. Vereniging van Ned. Papier- en Kartonfabrieken, Haarlem.

Afzonderlijke functietypen: volmolen (vullen of walken is een bewerking om wollen weefsels te doen vervilten; de vezels tot een dichte, egale massa ineen te werken). Het gebeurt door kneden (oorspronkelijk treden in een kuip) of persen tussen walsen, onder toevoeging van verschillende bijtende en ontvettende stoffen (Van Dale, 1961).

- Gorp, P.J.M. van (1979). Over vollen en volmolens; een industriële revolutie in de vroege middeleeuwen. Brabants Heem 31, pp. 66-78, 118-128, 142-160.

Watervluchtmolen Gecombineerde wind- en watermolen.

Zie ook onder Molen

- Bicker Caarten, A. (1977). Watervluchtmolens. In: Met de kuierstok langs de molens. Zaltbommel, pp. 99-112.

Windmolen Molen die door de wind wordt aangedreven.

Typen naar functie: houtzaagmolen (ook wel: paltrok(molen), → poldermolen, volmolen.

Typen naar andere aspecten: beltmolen of bergmolen, standerdmolen, stellingmolen, → tjasker, torenmolen, wipwatermolen.

Algemeen (zie ook onder Molen)

Heslinga, M.W. (1973). Hoe Nederlands zijn de "Hollandse" molens? Een vraagstuk van industriële archeologie. In: W.A. van Es et al. (red.). Archeologie en historie; opgedragen aan H. Brunsting. Unieboek, Bussum, pp. 407-428.

Afzonderlijke functietypen

Voorn, H. (1960). De papiermolens in de provincie Noord-Holland. De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie 1. Vereniging van Ned. Papier- en Kartonfabrieken, Haarlem.

Voorn, H. (1973). De papiermolens in de provincie Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant. De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie 2. Vereniging van Ned. Papier- en Kartonfabrieken, Haarlem.

Inventarisaties

Lijst van windmolens in Zeeland aanwezig op 1 augustus 1926; bijlage bij het Verslag der Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archeologische Commissie over het jaar 1926. In: Windmolen, 1980, nr 1.

Nijhof, P. (1983). Windmolens in Nederland. Waanders, Zwolle. (Bevat inventarisatie).

Molenboek van Utrecht; een inventarisatie van de in Utrecht aanwezige windmolens, verricht in voorjaar en zomer van het jaar 1953 door de Provinciale Planologische Dienst van Utrecht. Utrecht, 1953.

7.2 Overige

Bakhuis Een afzonderlijk gebouwtje bij een boerderij of huis, waarin de boeren hun eigen brood bakten, veevoer kookten etc. (Mobach, z.j., p. 15).

Evers, J. (1987). Bakhuisjes rondom Echt. Echter Landj 1, pp. 7-16.

Hagens, H. (ter perse). De Twentse boerderij. Matrijs, Utrecht.

Weller, P. (1986). Kookhuisjes in Heino. Omheining 6, nr 1, pp. 2-15.

Wentzel, G. (1972). Het Veluwe bakhuis; de tweede woning. Nederlandse Historiën 6, pp. 201-204.

VVV Weert (19??). Route langs bakhuisjes in de omgeving van Weert.

Bleekveld Ruimte, meestal met gras begroeid, om textiel te bleken.

Buter, A. (1965). Over de Twentse natuurbleken. *Textielhistorische Bijdragen* 6, pp. 32-48.

Buter, A. (1966). Nog meer over de natuurbleken. *Textielhistorische Bijdragen* 7, pp. 65-73.

Fabrieksgebouw Gebouw waarin industriële productie plaatsvindt (Nijhof, 1985, p. 12).

Gercama, A.J. (1984). De historisch-geografische waarde van fabriekscomplexen. In: A.P. de Klerk et al. (red.). *Historische geografie in meervoud*. Matrijs, Utrecht, pp. 23-41.

Natris, W. de (1977). *Textielfabrieken in Twente*. Jaarboek Twente 16, pp. 16-30.

Nijhof, P. (1985). *Oude fabrieksgebouwen in Nederland*. Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren.

Houtskoolmeiler Een inrichting om hout tot houtskool te verwerken (Mobach, z.j., p. 73).

Dijkhuizen, S. & H. Schimmel (1981). *Ontdek de Veluwe*. I.V.N./VARA, Hilversum (2e druk), pp. 164-165.

Kalkoven Oven waarin kalk (schelpen of kalksteen) wordt gebrand.

Nillesen, J.H.M. (1977). Kalkbranderijen in het Kunrader kalksteengebied. *Grondboor en Hamer* 31, pp. 182-192.

Nillesen, J.H.M. (1988). Kalkovens in Zuid-Limburg. *Archeologie in Limburg*, nr 38, pp. 167-171.

Nillesen, J.H.M. (1989). Een bijdrage tot de kennis van het kalkbranden in Zuid-Limburg. *Grondboor en Hamer* 43, pp. 185-194. (Bevat kaarten met bestaande en verdwenen kalkovens).

Lijnbaan Touwslagerij.

Feis, B.R. (1980). Vijf eeuwen touwfabricage in Oudewater. *Heemtijdinghen* 16, pp. 1-10.

Graaf, J.H.G. de (1970). *Moordrecht in touw*. Amicitia, Bloemendaal (Hollandse Studiën 1).

Slakkenhoop Berg slakken, die ontstond bij het smelten van ijzererts (Haartsen et al., 1989, p. 76).

- Moerman, J.D. (1957). Oude smeedijzerindustrie; ijzerkuilen en klapperstenen. Bijdragen en Mededelingen Gelre 56, pp. 3-32.
- Moerman, J.D. (1960). Oude smeedijzerindustrie 2; de techniek. Bijdragen en Mededelingen Gelre 59, pp. 1-37.
- Moerman, J.D. (1968/'69). Oude smeedijzerindustrie 3; beschrijving der overblijfselen. Bijdragen en Mededelingen Gelre 63, pp. 1-30.
- Moerman, J.D. (1970). Oude smeedijzerindustrie 3; beschrijving der overblijfselen (vervolg). Bijdragen en Mededelingen Gelre 64, pp. 1-41.

Steenoven Oven om klei te bakken tot (bak)stenen. Varianten: ringoven, tunneloven, veldoven, vlamoven, zigzagoven etc.

- Bekkers, H. (1984). Veldbrand- of tichelovens. In: Roerstreek 1984 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 16), pp. 98-103.
- Cageling, M.A. & J. Preger (1952). Gelre's baksteenindustrie. Arnhem.
- Hollestelle, J. (1976). De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560. 2e druk. Gysbers en Van Loon, Arnhem.
- Janssen, G.B. (1987). Baksteenfabricage in Nederland; van nijverheid tot industrie 1850-1920. Walburg, Zutphen (Gelderse Historische Reeks 17).
- Janssen, G.B. & H.J. Timmers (1985). 100 jaar georganiseerde baksteenindustrie 1884-1984. De Steeg.
- Meijering, J. (1990). Groninger baksteenindustrie. Noorderbreedte 14, pp. 152-157.
- Schroor, M. (1990). Friese kleiverwerkende industrie. Noorderbreedte 14, pp. 21-23.
- Velde, P.L van de (1952). De Nederlandse baksteenindustrie. Arnhem.

Travalje Een permanente of tijdelijk, open stal waarin een hoefsmid het paard vastzet dat hij wil beslaan (Mobach, z.j., p. 132). Andere term: hoefstal.

- Leeuw, C. (1977). Op ieder dorp een hoefstal. Nederlandse Historiën 1, pp. 19-21.

Zaagkuil Een gegraven kuil om boomstammen met een trekzaag tot planken en balken te verzagen (Mobach, z.j., p. 155). Andere benaming: zeegkoele (Drenthe) (Mobach, z.j., p. 155).

8 GRONDSTOFFENWINNING

Zie ook de algemene literatuur aan het begin van hoofdstuk 7.

8.1 Groeven

Algemeen Een groeve is een open, gegraven ruimte, waaruit een delfstof in dagbouw wordt gewonnen (Mobach, z.j., p. 59). Afzonderlijke typen: bruinkoolgroeve, grindgroeve, ijzerkuil, kalksteengroeve, kleiput, moerteringssporen, petgat, zandgroeve.

Boerenkuil Wilde verveningsput (Mobach, z.j., p. 21).

Joosten, H. (1985). De betekenis van de boerenkuilen in de Peel. *Natuurhistorisch Maandblad* 74, pp. 19-26, 45-50.

Bruinkoolgroeve

Engelen, F.H.G. (1986). Bruinkoolontginning op de grens van Belfeld en Tegelen. In: *Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal* 6, pp. 129-138.

Engelen, F.H.G. (1989). De exploitatie van bruinkool. *Grondboor en Hamer* 43, pp. 343-344. (Bevat lijst van concessies).

Kuyl, O.S. (1980). Toelichting bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50 000, blad Heerlen (62W Oostelijke helft, 62O Westelijke helft). Rijks Geologische Dienst, Haarlem. (Bevat overzichtskaart van Zuidlimburgse bruinkoolconcessies).

Daliegat Met veen en venig materiaal opgevulde put in klei- of veen-opkleigebied, ontstaan door kleiwinning in de ondergrond van een vroeger veenlandschap.

Dekker, L.W. (1972). Daliegaten in Noord-Holland. *Boor en Spade* 18, pp. 115-126.

Dekker, L.W. (1974). Duizend jaar modderen in West-Friesland. *West-Frieslands Oud en Nieuw* 41, pp. 235-250.

Dekker, L.W. (1981). Daliegaten en kleiputten in het Hollands-Utrechtse veengebied; sporen van kleiwinning voor verbetering van de bodemvruchtbaarheid. *Boor en Spade* 20, pp. 72-87.

IJzerkuil Kuil waaruit klapperstenen (ijzerconcreties) zijn gewonnen voor de ijzerwinning (Haartsen et al., 1989, p. 76). Ze zijn te vinden op de Veluwe en in Montferland.

Heek, J.H.A. van (1952). De ijzerkuilen van Montferland. Publ. van de Ned. Geol. Ver. 12, pp. 230-234.

Heidinga, H.A. (1987). Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine; archeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands). Van Gorcum, Assen/Maastricht/Wolfeboro (Cingula 9).

Moerman, J.D. (1957). Oude smeedijzerindustrie; ijzerkuilen en klapperstenen. Bijdragen en Mededelingen Gelre 56, pp. 3-32.

Moerman, J.D. (1960). Oude smeedijzerindustrie 2; de techniek. Bijdragen en Mededelingen Gelre 59, pp. 1-37.

Moerman, J.D. (1968/'69). Oude smeedijzerindustrie 3; beschrijving der overblijfselen. Bijdragen en Mededelingen Gelre 63, pp. 1-30.

Moerman, J.D. (1970). Oude smeedijzerindustrie 3; beschrijving der overblijfselen (vervolg). Bijdragen en Mededelingen Gelre 64, pp. 1-41.

Kalksteengroeve Zie ook onder grot.

Engelen, F.H.G. (1975). 2500 jaar winning van kalksteen in Zuid-Limburg; een historisch overzicht. Grondboor en Hamer 29, pp. 38-64.

Engelen, F.H.G. (1989). De kalkstenen uit het Boven-Krijt en Onder Tertiair als delfstof. Grondboor en Hamer 43, pp. 157-172.

Kleiput Kuil die ontstond door aftichelen (winning van klei voor de baksteenindustrie) (Haartsen et al., 1989, p. 72-73).

Moerneringssporen Moermering is winning van veen dat door de zee is overstroomd. Daarbij ging het zowel om zout als om brandstof voor die zoutwinning. Het met zout (zee)water doordrenkte veen werd afgegraven, gedroogd en verbrand. De as werd vermengd met zeewater en in grote ketels (zoutpannen) gekookt en ingedampt (Haartsen et al., 1989, pp. 74-75). Andere benaming: zelnering.

Petgat Gat dat ontstond door turfwinning onder de grondwaterspiegel. Varianten: boerenkuil (individueel, onsystematisch), trekgat (meer systematisch).

8.2 Andere sporen

Diep Gegraven hoofdkanaal in veenkolonie. In delen van Noord-Nederland worden daarnaast natuurlijke wateren als diep aangeduid (Mobach, z.j., p. 37).

Grot Een onder het aardoppervlak aanwezige, langs natuurlijke of kunstmatige weg gevormde holte (Mobach, z.j., p. 60). In Zuid-Limburg veelal ontstaan door mergelwinning. Andere grotten gaan terug op prehistorische vuursteenwinning.

Diederer, J. (1989). Ondergrondse mergelwinning. Grondboor en Hamer 43, pp. 173-179.

Crolla, A.A. (1989). Toeristische exploitatie van ondergrondse kalksteengroeven. Grondboor en Hamer 43, pp. 201-202.

Engelen, F.H.G. (1975). 2500 jaar winning van kalksteen in Zuid-Limburg; een historisch overzicht. Grondboor en Hamer 29, pp. 38-64.

Engelen, F.H.G. (1989). De kalkstenen uit het Boven-Krijt en Onder Tertiair als delfstof. Grondboor en Hamer 43, pp. 157-172.

Schaik, D.C. van, et al. (1983). De Sint Pietersberg. Met een aanvullend gedeelte van 1938-1983. EF en EF, Thorn.

Wijngaarden, A. van (1967). De ondergrondse kalkgroeven van Zuid-Limburg. K.N.N.V.; Hoogwoud (Wetenschappelijke Mededelingen 71/Ons krijtland Zuid-Limburg 3). (Bevat kaartjes) (In feite geen groeven maar grotten: geen dagbouw).

Legakker Een smalle strook onverveend land, gelegen tussen trekaten, waarop de gewonnen turf te drogen wordt gezet (Haartsen et al., 1989, pp. 73-74; Mobach, z.j., p. 97). Andere benamingen: ribbe (Noordwest-Overijssel) of rille, zetakker, zetwal (Mobach, z.j., p. 97).

Mijnberg Storchoop van afval van een kolenmijn.

Inventarisatie mijnmonumenten (1978). Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk Mijng gebied, Heerlen. (Bevat kaartjes).

Mijnschacht (Rechtstandige) opening of put waardoor men in een mijn afdaalt of voor transport (Van Dale). Het bovengrondse deel heet de schachtbok en bevindt zich soms in een schachtgebouw.

Inventarisatie mijnmonumenten (1978). Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk Mijng gebied, Heerlen. (Bevat kaartjes).

Engelen, F.H.G. (1988). Schachtbokken in Zuid-Limburg, nr 38, pp. 159-165.
Archeologie in Limburg

Mijnzetel Hoofdgebouw van een mijn.

Inventarisatie mijnmonumenten (1978). Samenwerkingsverband Sanering
Mijnterreinen Oostelijk Mijngebied, Heerlen. (Bevat kaartjes).

Moerdijk Dijk om een moergebied.

Steenkolenmijn Mijn waarin steenkolen worden gedolven.

Inventarisatie mijnmonumenten (1978). Samenwerkingsverband Sanering
Mijnterreinen Oostelijk Mijngebied, Heerlen. (Bevat kaartjes).

Raedts, C.E.P.M. (1974). De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de
steenkolenmijnen in Limburg. Maaslandse Monografieën 18. Van Gorcum,
Assen.

Tummers, N.H.M. (1974). Carboonkolonisatie. Wonen-TA/BK 1974-11, pp. 5-
28.

Turfvaart Kanaal, gegraven om turf af te voeren. Variant: → wijk.

Duin, R.H.A. van & C. van Wijk (1965). De verkaveling van de Gronings-
Drenthse Veenkoloniën. Mededeling 88. Instituut voor Cultuurtechniek en
Waterhuishouding, Wageningen.

Keuning, H.J. (1989). De Groninger Veenkoloniën; een sociaal-geografische
studie. Van Dijk & Foorhuis, Groningen (herdruk, oorspronkelijke uitgave
1933).

Leenders, K.A.H.W. (1983). Turfvaarten; een verkenning. Ongepubliceerd
rapport. (Bevat kaartjes van Westelijk Noord-Brabant).

Leenders, K.A.H.W. (1989). Verdwenen venen; een onderzoek naar de ligging
en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen,
Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750). Pudoc, Wageningen
(Reeks Landschapsstudies 13).

Molen, S.J. van der (1978). Turf uit de Wouden; bijdrage tot de geschiedenis
van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900. Leeuwarden.

Wouda, D.F. (1951). Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis.
Sneek. (Bevat hoofdstuk over veenvaarten).

Veenbaan Een ontsluitingsweg in een hoogveengebied, aangelegd door aan
weerszijden ontwateringsgreppels te graven en al of niet met zand opgehoogd,

die breed genoeg is om met paard en wagen te berijden en bedoeld is als basis voor kleinschalige turfwinning en als afvoerweg voor de gewonnen turf. Varianten/andere benamingen: peelbaan (in de Peel), zandbaan.

Veenkolonie In samenhang met de turfwinning in hoogveengebieden ontwikkelde lineaire nederzetting (Kuipers & Attema, 1990).

Duin, R.H.A. van & C. van Wijk (1965). De verkaveling van de Gronings-Drenthse Veenkoloniën. Mededeling 88. Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding, Wageningen.

Keuning, H.J. (1989). De Groninger Veenkoloniën; een sociaal-geografische studie. Van Dijk & Foorhuis, Groningen (herdruk, oorspronkelijke uitgave 1933).

Pouls, J. (1982). Peelkolonie Griendtsveen; oorsprong en ontwikkeling 1885-1910. z.pl.

Schaik, P. van (1967/'68, 1970). De economische betekenis van de turfwinning in Nederland. Economisch- (en Sociaal-)Historisch Jaarboek 32, pp. 141-205; 33, pp. 186-235.

Stol, T. (1990). De veenkolonie Veenendaal; turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653. Diss. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Vuursteenmijn Mijn waaruit vuursteen werd gewonnen.

Engelen, F.H.G. (1967). De prehistorische vuursteenmijnbouw te Ryckholt-St. Geertruid. Grondboor en Hamer 21, pp. 140-148.

Felder, P.J. & P.C.M. Rademakers (1971). 5 jaar opgraving van prehistorische vuursteenmijnen te Ryckholt-St. Geertruid. Grondboor en Hamer 25, pp. 38-55.

Wijk Vaart in een hoogveengebied, gegraven om turf naar de hoofdvaart te vervoeren. Andere benaming: mond.

Duin, R.H.A. van & C. van Wijk (1965). De verkaveling van de Gronings-Drenthse Veenkoloniën. Mededeling 88. Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding, Wageningen.

Zouttoren Een inrichting om zout uit de ondergrond te halen (Mobach, z.j., p. 158).

Buter, A. (1968). Vijftig jaar zout uit Twentse bodem. Jaarboek Twente 7, pp. 111-114.

- Emons, H.-H. & H.-H. Walter (1988). Alte Salinen in Mitteleuropa; zur Geschichte der Siedesalzerzeugung vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, Leipzig. (Nederland p. 226).
- Forbes, R.J. (hoofdred.) (1968). Het zout der aarde; samengesteld ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Zoutindustrie te Hengelo. Hengelo.
- Olde Meierink, B. & G. van der Veen (1986). Textiel, tuindorpen en fabrikantenvilla's; Twente. In: P. Nijhof et al. Op zoek naar ons industrieel verleden; gids langs monumenten van bedrijf en techniek. Gottmer, Haarlem, pp. 99-114 (in het bijzonder p. 105).

9 VERKEER/VERVOER

Algemeen

Havenarchitectuur; een inventarisatie van het industriële gebeuren in het Rotterdamse havengebied. Rotterdamse Kunststichting, Rotterdam, 1982.
Meene, J.G.C. van de & P. Nijhof (1985). Spoorwegmonumenten in Nederland; eindrapport van de Werkgroep Spoorwegmonumenten ingesteld door de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB). Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Amsterdam. (Beknopte inventarisatie, zonder kaarten, van stationsgebouwen, perronoverkappingen, goederenloodsen, loswegen, seinhuizen, brug- en overwegposten, locomotiefloodsen, rijtuigloodsen, tractie-inrichtingen, dienstwoningen, bruggen, viaducten, duikers, poorten, onderstations, schakelstations en bovenleidingen).

Berm Een strook grond die een dijk-, spoorweg- of weglichaam moet steunen (Mobach, z.j., p. 19).

Brug Een (beweegbare of vaste) verbinding voor het verkeer tussen twee punten die door een water of een laagte gescheiden zijn (naar: Mobach, z.j., p. 29).

Ploeg, P. van der (1988). Bruggen in Groningen; inventarisatie van bruggen voorkomend in het Raamplan Waterwegen van de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, Groningen.

Doodweg Verbinding van gehucht of dorp zonder kerkhof naar het kerkhof (Mobach, z.j., p. 147). Andere benaming: lijkweg.

Doorgangsdijk Een weg die verhoogd is aangelegd door een moerassig gebied.

Gottschalk, M.K.E. (1969). De Zanddijk bij Egmond en zijn legenden. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 3, pp. 111-117.

Hessenweg Weg speciaal aangelegd voor de karren met afwijkende asbreedte van de Hessische voerlieden (Mobach, z.j., p. 147).

Fockema Andreae, S.J. (1957). Hessenwegen. Mededelingen Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks 20-11.

Leyden, F. (1940). Oude wegen op de Veluwe. *Bijdr. en Med. Gelre* 43, pp. 93-152 (bevat kaart).

Nationaal landschap Veluwe 7 (1988), nr 2. (Bevat overzichtskaart van bestaande wegen die ooit onderdeel uitmaakten van hessenwegen, hanzewegen of konings- of jachtwegen).

Holle weg Een weg die wordt omsloten door steile, al of niet begroeide wanden (Mobach, z.j., p. 68).

Renes, J. (1988). De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap.

Maaslandse Monografieën (groot formaat) 6. Van Gorcum, Assen/Maastricht i.s.m. Eldee Offset, Heerlen. (Inventarisatie geheel Zuid-Limburg 1:25 000).

Scherer, F. & R. Schols (1985). Ecologie en beheer van holle wegen in Zuid-Limburg. IKL, Roermond.

Stevens, J. (red.) (1987). *Holle wegen in Limburg*. Rekem, Provinciaal Natuurcentrum.

Willems, J. & T. Lemaire (1984). Holle wegen in het Leudal. In: *Rondom het Leudal* 33, pp. 4-9.

Jaagpad Pad langs kanaal of rivier, waarvandaan schepen getrokken (gejaagd) konden worden.

Kanaal Kunstmatige gegraven waterweg (Van Dale, 1961). Andere benamingen/varianten: tocht, vaart, wetering, zeeg, → trekvaart.

Algemeen

Gratama van Andel, E.J.W. (1978). Oude kanalen. In: Nijhof, P. (samenst.). *Monumenten van bedrijf en techniek; industriële archeologie in Nederland*. Walburg, Zutphen, p. 148-161.

Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB i.s.m. Koninklijk Nederlands Watersport Verbond en Bond Heemschut (1976). *Oude kanalen*. ANWB, Den Haag.

Schmal, H. (1987). De ontwikkeling van de infrastructuur van het einde van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw. In: *De physique existentie dezes lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838)*. Rijksmuseum, Amsterdam, pp. 95-111.

Afzonderlijke kanalen en kanaalsystemen

Coert, G.A. (1991). *Stromen en schutten, vaarten en voordien; geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291-1988*. Boom, Meppel/Amsterdam.

Greup, G.M. (1952). *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis*. Amsterdam.

- Heitling, W.H. & L. Lensen (1984). De Twenthe-kanalen; succes van een mislukking. Zutphen.
- Pistor, R.-G. & H. Smeets (1979). Die Fossa Eugeniana; eine unvollendete Kanalverbindung zwischen Rhein und Maas 1626. Arbeitshefte Landeskonservator Rheinland 32. Rheinland Verlag, Köln. (Bevat kaart met resten van het kanaal).
- Smolders, A. (1989). De geschiedenis van de Overijsselse kanalen; geschiedenis van de N.V. Overijsselsche Kanalisatie-Maatschappij en haar rechtsopvolger de N.V. Maatschappij Overijsselsche Kanalen (1850-1989). Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage (Rijkswaterstaat-serie 50).
- Stol, T. (1985). De Rijn-Maas-Scheldeverbinding. Historisch-Geografisch Tijdschrift 3, pp. 1-9.
- Ven, G.P. van de (1976). Aan de wieg van Rijkswaterstaat; wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal. Walburg, Zutphen (Gelderse Historische Reeks 8).

Keistraat Weg met bestrating van keien.

- Hammen Nicz., J. van der (1932). Bijzonderheden omtrent het leggen van den kei- of straatweg te Waalwijk in 1533. Taxandria 39, pp. 33-37.
- Renes, J. (1985). West-Brabant; een cultuurhistorisch landschapsonderzoek. Bijdragen tot de Studie van het Brabantse Heem 26. Stichting Brabants Heem, Waalre. (Inventarisatiekaart West-Brabant 1:50 000)

Kerkpad Verbinding voor voetgangers tussen afgelegen huizen of gehuchten en de parochiekerk. Zie ook Pad.

- Bezemer, W. (1977/'78). Kerkpaden rond Elburg. Arent thoe Boecop 3, nr 1, pp. 11-13.

Kerkweg Verbinding tussen afgelegen huizen of gehuchten en de parochiekerk. Variant: doodweg.

Knuppelweg Een pad door drassig terrein, dat is verhard met dwars op de wegrichting liggende palen. Varianten/andere benamingen: stokkenbrug, veenbrug (Mobach, z.j., p. 88).

- Casparie, W.A. (1987). Bog trackways in the Netherlands. Paleohistoria 29, pp. 35-65 (Bevat kaartjes).
- Kekebeeke, A.D. (1953). Een middeleeuwse knuppelweg te Eindhoven. Brabants Heem 5, pp. 59-64, 118.

Koningsweg Weg op de Veluwe, door stadhouder/koning Willem III aangelegd voor de jacht.

Leyden, F. (1940). Oude wegen op de Veluwe. *Bijdr. en Med. Gelre* 43, pp. 93-152 (bevat kaart).

Nationaal landschap Veluwe 7 (1988), nr 2. (Bevat overzichtskaart van bestaande wegen die ooit onderdeel uimaakten van hessenwegen, hanzewegen of konings- of jachtwegen).

Laan

1 Weg die aan beide zijden met een of meer rijen bomen is beplant. Zie onder Recreatie

2 Een lang, smalle weide of grasvlakte

3 Een op een kwelder aangelegd dijkje (Mobach, z.j., p. 95).

Ossenweg Rondweg aan de buitenzijde van een terp.

Overhaal Een inrichting om schepen over een dijk te trekken met een kaapstander of een windas (Mobach, z.j., p. 105). Andere benaming: overtoom.

Overstapje Een inrichting voor voetgangers om een raster te kunnen passeren (Mobach, z.j., p. 108).

Pad Smalle weg die is ontstaan door de voetstappen van mensen of dieren, of is aangelegd voor voetgangers (Mobach, z.j., p. 109). Varianten: → jaagpad, → kerkpad. Andere benaming: zuwe (Rivierengebied) (Mobach, z.j., p. 109).

Ploeger, B. & E. Rumpff (1986). *Recreatief gebruik van waterschapsterreinen*. Waterschapsbelangen 71, pp. 63-67. (Bevat overzichtskaartjes van Nederland met voorkomen van onderhoudspaden, kaden en dijken).

Provinciale Planologische Dienst Friesland (1979). *Cultuurhistorische paden in Friesland; resultaten van een inventarisatie*. PPD Friesland, Leeuwarden (Nota 257). (Bevat kaarten 1:100 000 wegen en paden omstreeks 1718 (kaart van Schotanus), 1859 (kaart van Eekhoff) en 1920. Van elke weg of pad is de gesteldheid in 1978 (verhard, onverhard, verdwenen) aangegeven).

Postroute Weg die deel uitmaakte van het systeem van verbindingen waarover tot de opkomst van de spoorwegen post werd vervoerd.

- Brink, E.A.B.J. ten (1950). Geschiedenis van het Nederlandse postwezen 1795-1810; het ontstaan van een rijksdienst onder de Bataafsche Republiek en het Koninkrijk Holland. Staatsbedrijf der PTT, 's-Gravenhage. (Op pp. 383-387 lijst van de postritten vóór het Staatsbesluit van 1 mei 1806).
- Kraijenhoff, C.R.T. (1810). Kaart van Nederlandse postroutes. (Overzichtskaart van postroutes in 1810).
- Leyden, F. (1937). Een kaart der postroutes van het voormalige Koninkrijk Holland in 1810. Tijdschrift K.N.A.G. 54, pp. 551-569.

Rijksweg Weg die door het rijk wordt aangelegd of onderhouden. Variant: Napoleonsweg.

- Schmal, H. (1984). 's Rijks groote wegen in de 19e eeuw. In: A.P. de Klerk et al. (red.). Historische geografie in meervoud. Matrijs, Utrecht, pp. 78-94.
- Schmal, H. (1987). De ontwikkeling van de infrastructuur van het einde van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw. In: De physique existentie dezes lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838). Rijksmuseum, Amsterdam, pp. 95-111. (Bevat overzichtskaarten van 'wegen eerste klasse' in 1821 en van 's-Rijks Grote Wegen' omstreeks 1850).
- Strootman, B.G.M. et al. (1990). Oude rijkswegen; ontstaan, oorspronkelijk en huidig beeld van de oude rijkswegen in Nederland. BLB, Utrecht (Studiereeks Bouwen aan een Levend Landschap 18).
- Tol, G. van (1987). Beplantingen langs oude rijkswegen. Groen 43 (11), pp. 33-35.

Rollepaal Draaipaal langs bochten van waterlopen, waarlangs de treklijn van schepen getrokken kan worden (Mobach, z.j., p. 114).

In de eerste jaargangen van Spiegel der Zeilvaart staat een groot aantal reacties op een oproep van G. Berk om gegevens over rollepalen.

Romeinse weg Weg die door de Romeinen is aangelegd of verbeterd.

- Eggen, H.J. (1987-1989). Romeins Heerlen. Land van Herle 37, p. 78; 38, pp. 133-135; 39, pp. 17-18, 30-32, 53-58. (Over nieuwe kaart van Romeins Heerlen).
- Jamar, J.T.J. (1981). Heerlen, de Romeinse thermen. Terra, Zutphen/R.O.B., Amersfoort (Archeologische Monumenten in Nederland 9). (Bevat kaart van Romeins Heerlen).
- Leenders, K.A.H.W. (1983). Romeinse wegen ten noordoosten van Antwerpen. Brabants Heem 35, pp. 201-206.

- Stuart, P. & M.E.T. de Grooth (1987). Langs de weg; de Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel/Villa rustica, het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied. Thermenmuseum, Heerlen/Bondefantenmuseum, Maastricht.
- Willems, W.J.H. (1987). Romeinse wegen in Limburg. Historisch-Geografisch Tijdschrift 5, pp. 6-11. (Bevat overzichtskaart van de belangrijkste Romeinse wegen in Limburg).

Ruiterpad Pad speciaal bestemd voor bereden paarden.

Schamppaal Paal of steen, geplaatst langs een stoep, straathoek of bij een toegangshek en dienend om een gebouw of hek tegen aanrijden te beschermen (naar Mobach, z.j., p. 117). Variant: schampsteen. Andere aanduiding: afhouder.

Schutsluis Inrichting die scheepvaartverkeer tussen twee wateren met een verschillend waterpeil mogelijk maakt (Mobach, z.j., p. 122). Andere aanduiding: verlaat (Mobach, z.j., p. 122).

Spek(dam) Brug van slieten, twijgen en plaggen. Heet ook wel spiek (Oost-Nederland) of paap (naar Mobach, z.j., p. 35).

Spoorweg Kunstweg met sporen (rails) waarover men wagens die mechanisch voortbewogen worden laat lopen voor het vervoer van personen en goederen (Van Dale, 1961).

Dijksterhuis, R. (1984). Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland; historische analyse van een wisselwerking. T.H., Delft.

100 jaar spoorwegen in Nederland; overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der spoorwegen in Nederland van 1839-1939; uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest der Nederlandsche Spoorwegen. Utrecht, 1939.

Station Plaats van aankomst en vertrek der spoortreinen (Van Dale, 1961).

Dal, J. van (1981). Architectuur langs de rails; overzicht van de stationsarchitectuur in Nederland. Kluwer, Deventer.

Paddenburgh, L. van & J.G.C. van de Meene (1981). Spoorwegstations in Nederland; van Outshoorn tot Schelling en Van Ravesteyn. Kluwer, Deventer.

Romers, H. (1981). De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938. Walburg, Zutphen.

Saal, P. & F. Spangenberg (1983). *Kijk op stations*. Elsevier, Amsterdam/Brussel.

Vries, S. de (1983). *Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten*. Walburg, Zutphen, pp. 104-105. (Met overzichtskaart van interessante stations van vóór 1914 in Nederland).

Stoep

1 Geplaveide, soms door een hekje omgeven ruimte voor een huis.

2 Een hoog bruggetje, waar net een hooischuit onderdoor kan varen (Zaanstreek).

3 Een op- of afrit van een dijk (Rivierengebied). Variant: → veerstoep.

Variant: waterstoep (bij aanlegplaats bij boerderij in de Vechtstreek) (Mobach, z.j., p. 127).

Straat(weg) Weg die met stenen verhard is. Andere benaming: steenweg

Augustus, L., J. Driessen & L. Schaeps (red.) (1986). *200 jaar steenwegen in Kerkrade en Herzogenrath*. Roderland, Kerkrade.

Schmal, H. (1987). De ontwikkeling van de infrastructuur van het einde van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw. In: *De physique existentie dezes lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838)*. Rijksmuseum, Amsterdam, pp. 95-111. (Bevat overzichtskaart van bestrate wegen in Nederland in 1810, 1820 en 1848).

Vercauteren, F.E.M. (1957). De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745). *Bijdragen tot de Sociale en Economische Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 4. Centrale Drukkerij, Nijmegen.

Vercauteren, F.E.M. (1958). De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding met Luik (1745-1818). *Bijdragen tot de Sociale en Economische Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 5. Centrale Drukkerij, Nijmegen.

Tolhek Plaats waar belasting betaald moest worden voor het gebruik van een weg (Mobach, z.j., p. 65).

Tolhuis Huis van een tolgaarder; tolkantoor, commiezenhuisje (Van Dale, 1961).

Tra Weg rond een malebos, bestemd om hout uit dat bos te kunnen afvoeren (naar Mobach, z.j., p. 147). Andere benaming: traai (Mobach, z.j., p. 147).

Trambaan Kunstweg met sporen (rails), lichter dan een spoorbaan, waarover men wagens die mechanisch voortbewogen worden laat lopen voor het vervoer van personen.

Hesselink, H.G. (ter perse). Trams op Walcheren. In: Walacria 4 (1992).

Schmal, H. (1989). De tram in Nederland. Historisch-Geografisch Tijdschrift 7, pp. 73-89.

Steenmeijer, A. (1985). Trams langs de Utrechtse Heuvelrug. Schoorl (2e druk).

Wijk Jurriaanse, N.J. van (1978). Lokaalspoor- en tramwegen van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij. Rotterdam.

Wilde, J.C. de (1985). Het trambedrijf van de NZH. Deventer/Antwerpen.

Trekvaart Waterweg, aangelegd of aangepast voor personenvervoer met trekschuiten.

Schroor, M. (1991). Trekvaarten in Friesland. Noorderbreedte 15,

Themanummer "Waterland", pp. 20-23.

Vries, J. de (1981). Barges and capitalism; passenger transportation in the Dutch economy (1632-1839). HES, Utrecht. (Verscheen eerder in AAG-Bijdragen 21, 1978). (Bevat overzichtskaartjes van trekvaarten in 1650 en 1665).

Veer Plaats waar men per schip een water (rivier, kanaal, meer of zee) kan worden overgezet; inrichting voor en dienst van een (geregelde) verbinding per schip tussen twee tegenover elkaar gelegen punten aan de oevers van een water (naar: Van Dale).

Gouw, J.L. van der & J.J. Hartinga (1962). Overzetveren in Zuid-Holland. In: Verslag over het jaar 1961, gedaan door Gedeputeerde Staten der provincie Zuid-Holland, pp. 13-42.

Sandberg, G.F. (1970). Overzetveren in Zeeland. Middelburg (Proefschrift Leiden).

Walters, J.J. (1985). Over de vestiging van veren aan de Hellevoetse sluis en de weg van Holland naar Zeeland. Holland 17, pp. 3-13.

Veerdam Verhoogd aangelegde weg door de uiterwaarden, van de dijk naar het veer (naar: Mobach, z.j., p. 35).

Veerstoep Naar het water van een rivier aflopende weg, waar een veerpont aanlegt (Mobach, z.j., p. 140). Andere benaming: veerstal (Mobach, z.j., p. 140).

Voorde Doorwaadbare plaats in een beek. Andere aanduidingen: wad, wed.

- Buiks, C. (1989). Voorden in de Baronie van Breda. *Brabants Heem* 41, pp. 118-122.
- Coert, G.A. (1991). Stromen en schutten, vaarten en voorden; geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291-1988. Boom, Meppel.
- Renes, J. (1988). De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap. *Maastrandse Monografieën (groot formaat) 6*. Van Gorcum, Assen/Maastricht i.s.m Eldee Offset, Heerlen. (Inventarisatie geheel Zuid-Limburg 1:25 000; Zuid-Limburg is waarschijnlijk het enige deel van Nederland waar nog een aantal voorden in gebruik is).

Vuurtoren Een aan de kust geplaatste toren waarop een licht is aangebracht voor de oriëntatie van schepen op zee (Mobach, z.j., p. 143).

Crommelin, L. & H. van Suchtelen (1978). Nederlandse vuurtorens; bouwgeschiedenis en organisatie. Heuff, Nieuwkoop. (Inventarisatie en beschrijving van alle Nederlandse vuurtorens).

Weg Een smalle strook grond die gebruikt wordt en geschikt gemaakt is voor het verkeer (Mobach, z.j., p. 147).

- Barentsen, W. (1974/'75). De weg in Nederland in de negentiende eeuw. In: *OTAR, Tijdschrift voor Wegen- en Waterbouw* 1974, pp. 252-264; 1975, pp. 234-243, 273-287.
- Corten, G.J.P.M. (1987). Alignements droits - de ontwikkeling van het wegennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814. In: *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 32, pp. 1-26.
- Heslinga, M.W. (1952). De landweg in het verleden, sociaal-geografisch belicht. *Tijdschrift K.N.A.G.* 69, pp. 159-177.

Begraafplaats Plaats, terrein waar overledenen begraven worden (Van Dale, 1961). Variant: → kerkhof.

Cahen, J. (1987). Geschiedenis en nut van de documentatie van Joodse begraafplaatsen in Nederland. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 86, pp. 229-238. (Bevat lijst van Joodse begraafplaatsen in Nederland).

Dalderup, C.M.A. (1987). Inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten: beleid, onderzoek en uitvoering. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 86, pp. 212-216.

Recente publikaties betreffende Nederlandse begraafplaatsen. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 86 (1987), pp. 241-242.

Grafheuvel Opgeworpen heuvel die fungeerde als (collectieve) begraafplaats (Mobach, z.j., p. 54). Grafheuvels stammen uit het neolithicum, de bronstijd of de Romeinse tijd. Veldnamen als tombe of leeuw(en) kunnen duiden op grafheuvels.

Klok, R.H.J. (1982). Oude graven tussen IJssel en Vallei; prehistorische grafheuvels uit de steen- en bronstijd. BDU, Barneveld (Schaffelaarreeks 11).

Hagelkruis Kruis ter bescherming tegen hagelschade.

Cunen, J. (1935). Het hagelkruis te Oss. Taxandria 42, pp. 146-147.

Heilige put/bron Put of bron, waaraan de naam van een heilige verbonden is. Ook: put of bron waaraan bijzondere krachten worden toegeschreven.

Brabant, J. (1976). De Sint Willibrordusput te Berchem. Noordgouw; Cultureel Tijdschrift van de Provincie Antwerpen 16, pp. 109-139. (Bevat lijst van Willibrordusputten in Nederland en Vlaanderen).

Huisman, J.A. (1974). Geysteren en Wanssum; twee Germaanse cultusplaatsen. Neerlands Volksleven 24, pp. 105-120.

Margry, P.J. (1982). Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant. Bura, Eindhoven.

Hunebed Een oorspronkelijk met aarde toegedekte, uit grote en kleine stenen bestaand grafmonument uit het neolithicum (Mobach, z.j., p. 75).

Klok, R.H.J. (1979). Hunebedden in Nederland; zorgen voor morgen.
Fibula-Van Dishoeck, Haarlem.

Kapel

1 Kleine, niet parochiale kerk;
2 Klein gebouw in het veld (veldkapel) of langs de weg (wegkapel), dat bestemd is als gebedsplaats voor bewoners en passerende reizigers (Mobach, z.j., p. 82). Andere benaming: bidkapel (Mobach, z.j., p. 82).

Algemeen

Mönnich, C.W. & C. Mönnich (1976). De kerk in het midden; kerken, hoven, kapellen langs onze velden en wegen. Terra, Zutphen.
Topografische kaart, schaal 1:25 000. Topografische Dienst, Emmen. (Bevat vrijwel alle kapellen).

Locale inventarisaties

Zie onder Kruis

Kerk Gebouw aan de openbare christelijke eredienst gewijd (Van Dale).
Afzonderlijke bouwstijlen: gotisch, romaans, neo-stijl (kerk uit de 19e of het begin van de 20e eeuw, gebouwd in een stijl die geïnspireerd is door een oudere bouwstijl), waterstaatskerk (kerk, gebouwd in de zg. Waterstaatsstijl), etc.
Bijzondere typen: basilica, centraalbouw, etc.

Algemeen

Janse, H. (1969). De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

Regionaal

Berghuis, W.J. (1972, 1973). Langs de oude Zuid-Hollandse kerken. Baarn (2 dln).

Elsinga, E. (1972). Langs de oude Overijsselse kerken. Baarn.

Chavannes-Mazel, C., I. Diakonoff, K. Heining et al. (1975). Langs oude Zeeuwse kerken. Baarn.

Genders, C. (1974). Langs de oude Limburgse kerken; Zuid-Limburg. Baarn.

Genders, C. (1977). Langs de oude Limburgse kerken; Midden- en Noord-Limburg. Baarn.

Kolks, Z. (1978). Langs oude Gelderse kerken. Baarn.

Leeuwen, W. van (1974). Langs de oude Brabantse kerken; oostelijk Brabant. Baarn.

Leeuwen, W. van (1976). Langs de oude Brabantse kerken; westelijk Brabant. Baarn.

Prins-Schimmel, M.A. & G.E. van Leersum (1975). Langs de oude Utrechtse kerken. Baarn.

- Steensma, K. (1970). Langs de oude Groninger kerken. Baarn.
 Steensma, K. (1977). Langs oude Drentse kerken. Baarn.
 Steensma, K. (z.j.). Langs de oude Friese kerken. Baarn.
 Stichting Oude Gelderse Kerken (1975, 1980, 1985). (drie banden artikelen.
 Vink-Sluis, M. (1976). Langs oude Noordhollandse kerken; Waterland, West-Friesland/Texel. Baarn.

Perioden en stijlen

- Helvoort, H. van (1975). Waterstaatskerken en stucadoorsgotiek. *Brabantia*, pp. 104-106. (Bevat lijst van waterstaatskerken in Noord-Brabant).
 Kerken in Noord-Holland 1800-1940. Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, 1991 (Reeks: Provinciale Monumenten Noord-Holland). (Inventarisatie).
 Kuile, E.H. ter (1982). De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden. Walburg, Zutphen (2e druk, oorspronkelijke uitgave 1975).
 Molen, S.J. van der (1981). Romaanse kerken van het Noordererf. Walburg, Zutphen. (Beschrijft Romaanse kerken in de drie noordelijke provincies, waarbij gestreefd is naar volledigheid).
 Rosenberg, H.P.R. (1972). De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage. (Bevat korte beschrijvingen van de 380 meest karakteristieke 19e-eeuwse kerken).
 Steensma, R. & C.A. van Swichem (red.) (1986). Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw. Kampen.
 Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 106-107. (Met overzichtskaart van schuil- en schuurkerken en van waterstaatskerken in Nederland).

Kerkhof Begraafplaats om of bij de kerk (Mobach, z.j., p. 84).

- Klerk, A.P. de (1980). De dader op het kerkhof; enkele opmerkingen over asielrecht en kerkhoven in laat-middeleeuws Zeeland. *Zeeuws Tijdschrift* 30, pp. 168-172.
 Klerk, A.P. de (1991). Het kerkhof. In: K. Bos et al. (red.). *Dorpen in Zeeland*. SRI, Middelburg, pp. 104-111.
 Lepoeter, G.J. (1984). De dader op het kerkhof; enkele opmerkingen over asielrecht en kerkhoven in laat-middeleeuws Zeeland. *Zeeuws Tijdschrift* 34, pp. 61-62.
 Nelemans, M. (1987). Kerkhoven in de provincie Groningen: hun betekenis en onderhoud. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 86, pp. 217-220.

Klokkestoel Een stelling van balken waarin een of meer klokken opgehangen zijn (Mobach, z.j., p. 86).

Molen, S.J. van der (1939). De Nederlandse klokhuizen en hun verspreiding. T.K.N.A.G. 56, pp. 488-501.

Molen, S.J. van der (1978). De klokkestoelen van het Noordererf. Walburg, Zutphen. (Inventarisatie van 136 bestaande en verdwenen klokkestoelen in Groningen, Friesland, Drenthe en Noordwest-Overijssel; met overzichtskaart).

Klooster Instelling, plaats en gebouw waar mannen of vrouwen, die zich uit de wereld (de gewone maatschappij) hebben teruggetrokken, samenwonen om een aan God en de godsdienst gewijd leven te leiden volgens voorschriften die daartoe zijn vastgesteld (Van Dale, 1961).

Mol, J.A. (1991). De Fryske cistersiënzerkleesters en har besit. De Vrije Fries 71, pp. 29-52.

Siemens, B.W. (1962). Historische atlas van de provincie Groningen. (Bevat kaarten schaal 1:50 000 met het vroegere grondbezit van Groningse kloosters).

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 12-13. (Met overzichtskaart van kloosters in Nederland).

Kruis Een figuur gevormd door twee elkaar rechthoekig snijdende balken (Mobach, z.j., p. 93). Varianten/andere benamingen: devotiekruis, grenskruis (ter markering van een grens, vaak op een hoekpunt in een grens), → hagelkruis, memoriekruis (herinnering aan een gebeurtenis), missiekruis (herinnering aan een bezoek van enkele paters, vaak paters Redemptoristen, aan een dorp), moordkruis (herinnering aan een moord), ongevalskruis (herinnering aan een ongeval), veldkruis (staat in het veld), wegkruis (staat aan een weg, meestal op een wegsplitsing of -kruising).

Algemeen/Nederland/Grote gebieden

Egelie, G.C.M. (1980). Wegkruisen in Limburg. Walburg, Zutphen.

Egelie, G.C.M. (1983). Gietijzeren wegkruisen in Limburg. Walburg, Zutphen.

Scholte, T. (1982). Kapellen en kruisen in Twente; uit devotie, eerdoänigheid en dankbaarheid. Jaarboek Twente 21, pp. 119-136. (Inventarisatie van 136 kruisen en kapellen).

Topografische kaart, schaal 1:25 000. Topografische Dienst, Emmen. (Bevat het overgrote deel van de kruisen).

Welters, A. (1929). Het Limburgsche veldkruis. Publications de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 65, pp. 246-315.

Locale inventarisaties

Anon. (1980). Kruisen en kapellen. Stichting 'Kruisen en Kapellen', Sevenum.

Driessen, T.W.J. (1971). Geschiedenis van de St. Urbanusparochie te Belfeld. Mercur, Tegelen, pp. 209-210.

- Egelie, G.C.M. (1975). Wegkruisen in het Weerter Land. De Maasgouw 94, kol. 114-122.
- Egelie, G.C.M. & T.B.M. van Winkel (1986). Wegkruisen, veldkapellen en andere uitingen van de volksvroomheid in de gemeente Beek. Wat Baek ós bud 11. Drukkerij Econoom/Heemkundevereniging Beek, Beek.
- Goossens, H.M.H. (1981). Ubach over Worms; van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf. Ubach over Worms, pp. 489-516.
- Jeukendrup, B. (1982/83). Kruisen en kapellen. In: Rondom het Leudal 25, pp. 7-11; 26, pp. 17-18; 27, pp. 11-15; 28, pp. 18-19; 29, pp. 8-11; 30, pp. 16-20; 31, pp. 14-16.
- Jeukendrup, B. (1984). Kruisen en kapellen in Buggenum. In: Rondom het Leudal 34, pp. 22-24; 35, pp. 20-24.
- Jeukendrup, B. (1985). Kruisen en kapellen in Nunhem. In: Rondom het Leudal 36, pp. 16-21.
- Jeukendrup, B. (1986). Kruisen en kapellen in de gemeente Haelen; slot. In: Rondom het Leudal 40, pp. 23-31.
- Leenaerts, B. (Comité Veldkruisen) (1976). Veldkruisen 'Gulpen'. Alberts, Gulpen.
- Reumers, P. (1980). Kruisen en kapellen in Posterholt. In: Roerstreek 1980 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 12), pp. 97-108.
- Reumers, P. (1981). De wegkruisen en kapellen van Herten. In: Roerstreek 1981 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 13), pp. 189-196.
- Reumers, P. (1982). De wegkruisen en kapellen van Herkenbosch. In: Roerstreek 1982 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 14), pp. 4-12.
- Reumers, P. (1984). De wegkruisen en kapelletjes van St. Odiliënberg. In: Roerstreek 1984 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 16), pp. 52-71.
- Reumers, P. (1986). De wegkruisen en het kapelletje van Vlodrop. In: Roerstreek 1986 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 18), pp. 30-40.
- Reumers, P. (1987). Wegkruisen en kapellen van Linne. In: Roerstreek 1987 (Jaarboek Heemkundevereniging Roerstreek 19), pp. 15-25.
- Stegmans, J.V.M. (1980). Kruutskes en kapelkes Grubbenvorst. Stegmans, Grubbenvorst.
- Thijssen, J. (1982). Wegkruisen en veldkapellen in Beesel. In: Jaarboek Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal 2, pp. 78-89.
- Vandeberg, O. (1962). Kruisen en kapellen in Heerlen. Land van Herle 12, pp. 12-19, 75-80.
- Wielder, Wylré, Wylre tot 31-12-1981. Gemeentebesturen van Wylre en Gulpen, 1983, pp. 211-229.
- W(illems), J.H. (1963). Kruisen en kapellen in Geleen. Ons Heem 12, pp. 22-24, 50-52.

Kruiswegstatie Weg met een aantal vaste punten waarlangs periodiek processies worden gevoerd (Mobach, z.j., p. 94).

Synagoge Israëlitische kerk (Van Dale).

Agt, J.F. van & E. van Voolen (1988). Synagogen in Nederland. Amsterdam.

Breffny, B. de (1979). De synagoge in ballingschap en diaspora. Amerongen.

(Bevat een lijst van nog bestaande synagogen in Nederland, samengesteld door J.F.W. van Agt).

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 12-13. (Met overzichtskaart van synagogen in Nederland).

Urnenveld Stuk grond, waarin zich een verzameling lijkurnen bevindt (Mobach, z.j., p. 137).

Brandtoren Uitzichttoren om (bos)brand te kunnen ontdekken.

Gashouder (Bij gasfabrieken) grote metalen klok, van onderen in een bassin met water hangend, waarin men het toebereide lichtgas verzamelt en houdt of bewaart, alvorens het door buizen ter bestemder plaatse te leiden (Van Dale).

Hulsman, H.N. & C.H.R.T. Weevers (1990). Gashouders; opkomst en neergang in Nederland.

Lantaarnpaal Paal waaraan een lantaarn (thans lamparmatuur) is aangebracht voor de openbare verlichting (Mobach, z.j., p. 96). Andere benaming: révérbere (Zuid-Nederland)

Besselaar, H. (1969). Het licht der lamp-lantaarn; kleine geschiedenis van de straatverlichting. Eindhoven.

Pomp Werktuig om drinkwater uit de ondergrond naar de oppervlakte te pompen (Mobach, z.j., p. 112).

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 92-93. (Met overzichtskaart van Nederland).

Put Diep gat met steile wanden, aangelegd (geslagen) om drinkwater uit de ondergrond te kunnen halen. Variant: → Heilige put/bron.

Lemmerling, H.W.A. (1980). De waterputte in 't Mergellaand. In: H.W.A. Lemmerling. Oet vreuger jaore; volksleven en volkscultuur in en om het Mergelland 5. Lindelauf, Oirsbeek, pp. 1-14.

Reinigingsveld Vloeveld voor reiniging van afvalwater. Een nevensdoel was soms de ontginning van heideveld door bemesting met rioolwater.

Maanen, T. van & G.J. Born (1928). Ontginning met behulp van afvalstoffen van steden, fabrieken, sanatorie e.d. In: Inleidingen gehouden en rapporten uitgebracht op het congres der Nederlandsche Heidemaatschappij, te Arnhem

gehouden in juni 1928 ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan. Vada, Wageningen, pp. 278-312.

Stoeppaal Paal die deel uitmaakt van of bestemd is voor het hekwerk van een stoep (Van Dale). Variant: stoephek (hek om een stoep; Van Dale). Voor stoep geeft Van Dale een aantal betekenissen, waarvan in dit verband relevant zijn:
1 geplaveide, veelal door een hekje omgeven ruimte voor een huis;
2 stenen opstap voor de ingang van een huis;
3 geplaveide verhoging langs de voorgevel der huizen van een straat, trottoir.

Brouwer, T. (1985). Stoepen, stoeppalen, stoephekken. Walburg, Zutphen (Heemschutserie).

Straatmeubilair Verzamelterm voor verschillende soorten meubels die aan de openbare straat staan (naar Van Dale). Typen: aanplakbord (bord waarop kennisgevingen, reclames, prijzen en dergelijke worden aangebracht; Mobach, z.j., p. 10), brievenbus, → lantaarn, → stoeppaal, → wegwijk, wegwijzer (een meestal op een paal geplaatst bord waarop de namen, soms ook de afstanden, staan vermeld van plaatsen in de richting waarheen het bord wijst; Mobach, z.j., p. 148) etc.

Aaron, H. (1987). Street furniture. Shire, Princes Risborough (oorspr. ed. 1980) (Shire Album 47).

Het ameublement van de straat. Rotterdam, 1935 (Reeks: Moderne bouwkunst in Nederland).

Meijer, P.G. (1982). Historisch straatmeubilair. In: A.P. Smaal (red.). Kijken naar monumenten in Nederland (2). Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, pp. 86-109.

Ronday, H.J. (1979). De standaardbrievenbus van 1850. Philatelie, pp. 376-391.

Verhoeven, N. & D.L.H. Slebos (1966). Straatmeubilair. Stam, Culemborg/Haarlem.

Warren, G. (1978). Vanishing street furniture. David & Charles, Newton Abbot.

Waag Plaats, gebouw waar vanwege de stedelijke overheid goederen gewogen worden voor de handel (Van Dale, 1961).

Slechte, C.H. & N. Herweijer (red.) (1990). Het waagstuk; de geschiedenis van waaggebouwen en wegen in Nederland. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam.

Watertoren Toren waarin men gezuiverd water voor de drinkwatervoorziening oppompt, zodat voldoende druk op het waterleidingnet komt te staan (Mobach, z.j., p. 145).

Houwink, P. (1973). Watertorens in Nederland (1856-1915). Heuff, Nieuwkoop. (Inventarisatie).

Veen, H. van der (1989). Watertorens in Nederland. 010, Rotterdam. (Inventarisatie).

Watertorens in Noord-Holland. Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, 1991 (Reeks: Provinciale Monumenten Noord-Holland). (Inventarisatie).

Welput Waterput, waarbij ondergronds water onder voldoende druk staat om bij aanboren boven de grond te komen (Mobach, z.j., p. 14).

Zonnewijzer Tijdmeter bestaande uit een vlak waarop een urenaanduiding is aangebracht en waarop de schaduw valt van een stift (naar Mobach, z.j., p. 157).

Cittert-Eymers, J.G. van (1972). Zonnewijzers aan en bij gebouwen in Nederland; benevens een korte beschrijving van twee astronomische torenuurwerken. Thieme, Zutphen.

Schepman, J.T.H.C. (ter perse). Zonnewijzers op Walcheren. In: Walacria 4 (1992).

12.1 Buitenplaatsen en tuinen en hun onderdelen

Algemeen: buitenplaats Een buitenplaats is een verblijf, veelal met tuin of park en bijgebouwen, dat werd gesticht door de eigenaar met het oogmerk om kortere of langere tijd op het platteland te vertoeven (Olde Meierink, 1985, p. 59).

Algemeen

Albers, L.H. (1987). Het gewichtloze gewogen; cultuurhistorische betekenis van landgoederen geëvalueerd met behulp van multicriteria analyse. Delftse Universitaire Pers, Delft. (Waardebepaling van 63 landgoederen in Kennemerland).

Nederland

Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. (Reeks publikaties over afzonderlijke buitenplaatsen).

Haartsen, A.J., A.P. de Klerk & J.A.J. Vervloet (1989). Levend verleden; een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. Ministerie van Landbouw & Visserij/SDU, 's-Gravenhage (Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan 3), pp. 58-60. (Bevat overzichtskaart van landgoederen en buitenplaatsen met een oppervlakte van meer dan vijf hectare).

Tromp, H. & T. Henry-Buitenhuis (samenst.) (1991). Historische buitenplaatsen in particulier bezit. Spectrum, Utrecht.

Wijck, H.W.M. van der (1982). De Nederlandse buitenplaats; aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel. Canaletto, Alphen aan den Rijn i.s.m. Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen.

Delen van Nederland

Albers, L.H. (1984). Landgoederen van Zuid-Kennemerland; inventarisatie en beschrijving van cultuurhistorische aspecten van de tuinen, parken en bossen. Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, Amsterdam.

Blijdenstein, R. & B. Olde Meierink (1990). Kastelen en buitenplaatsen. In: J. Hagedoorn (red.). Het Land van de Zeven Tuinen; Zuid-oost Utrecht in perspectief. Matrijs, Utrecht, pp. 81-106. (Bevat overzichtskaart en lijst).

Buitenhuis, E.V. (red.) (1988). Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving. Delft.

Buurman, D.J.G. (z.j.). Iets over Gelderse buitenplaatsen. In: Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. Verslag over de jaren 1965-1975, pp. 188-213.

Diessen, H.R. van (1980). Buitenplaatsen op de Oost-Veluwe; inventarisatie 1980. Apeldoorn.

- Gorter-Ter Pelkwijk, A.J. (1987). Oude tuinen in het Gooi; een onderzoek van de Nederlandse Tuinenstichting. Tussen Vecht en Eem 5, pp. 160-167.
- Harenberg, J. (1975). Kastelen en buitenplaatsen in ons gewest. Archief De Graafschap, pp. 44-80.
- Hoeve, H. van der, M.O. Brouwer, L.A.J. Voeten & B.J. Werkman (1986). Landgoederen, buitenplaatsen en buitenhuizen; villa's in de provincie Utrecht (de Vechtstreek en 20 verspreid gelegen objecten); een planologische verkenning. Deelnota 5. Buro Maas, Zeist.
- Luttervelt, R. van (1949). De Stichtse lustwarande. De Lange, Amsterdam (Heemschutserie 62).
- Luttervelt, R. van (1970). De buitenplaatsen aan de Vecht. De Tijdstroom, Lochem (2e druk; oorspr. ed. 1948).
- Meer om cieraet als gebruik; tuingeschiedenis van Gelderse buitenplaatsen/kunstbezit uit Gelderse kastelen. Stichtingen Vrienden der Geldersche Kasteelen & Het Geldersch Landschap, Arnhem, 1990 (tentoonstellingscatalogus).
- Muller, M. (1948). Amstel's lustwarande. De Lange, Amsterdam.
- Munnig Schmidt, E. & A.J.A.M. Lisman (1982). Plaatsen aan de Vecht en de Angstel. Alphen aan den Rijn.
- Tromp, H. & J. Six (1975). De buitenplaatsen van 's-Graveland; een verkenning. Kerckebosch, Zeist.
- Westendorp-Frikkee, D. (1987). De buitenplaatsen op Walcheren van de 17de tot de 19de eeuw. In: De Woonstede door de Eeuwen Heen, nr 73.
- Wijck, H.W.M. van der (1969). Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen. Bulletin K.N.O.B. 68, pp. 69-90.
- Wijck, H.W.M. van der (1983). Atlas Overijsselse buitenplaatsen. Canaletto, Alphen aan den Rijn i.s.m. Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen.
- Wijck, H.W.M. van der (1988). Atlas Gelderse buitenplaatsen. Deel 1 De Veluwe. Canaletto, Alphen aan den Rijn.
- Wijck, H.W.M. van der & J. Enklaar-Lagendijk (1983). Overijsselse buitenplaatsen. Canaletto, Alphen aan den Rijn, i.s.m. Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen.

Bijzonder type

- Olde Meierink, B. (1983). De Twentse fabrikantenbuitenplaats; een verkenning naar een onbekend verschijnsel van de industriële revolutie. De Woonstede door de Eeuwen Heen, nr 60, pp. 42-69.
- Olde Meierink, B. (1985). De Twentse fabrikantenbuitenplaats. In: H. Meindersma & K. de Jong (red.). Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940. Matrijs, Utrecht (Overijsselse Historische Reeks 1), pp. 59-76.

Algemeen: tuin (zie ook onder Landbouw/jacht/visserij).

Bibliografie:

- Jong, E. de (1981). Bibliography of literature on Dutch landscape gardening and associated topics between 1960 and 1981. *Journal of Garden History* 1, pp. 397-410.
- Jong, E. de (1983). Bibliografie van de Nederlandse tuinarchitectuur en aanverwante gebieden over de jaren 1960-1983. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 82, pp. 142-162.
- Missel, L. (1987). Bibliografie van in 1986 verschenen publikaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur. *Groen* 43, nr 7/8, pp. 18-19.
- Missel, L. (1988). Bibliografie van in 1987 verschenen publikaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur. *Groen* 44, nr 12, pp. 29-30.
- Missel, L. (1989). Bibliografie van de in 1988 verschenen publikaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur. *Groen* 45, nr 7/8, pp. 33-34.
- Missel, L. (1990). Bibliografie van de in 1989 verschenen publikaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur. *Groen* 46, nr 7, pp. 29-30.
- Missel, L. (1991). Bibliografie van in 1990 verschenen publikaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur. *Groen* 47, nr 10, pp. 30-31.
- Springer, L.A. (1936). *Bibliographisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied der tuinkunst*. Wageningen.

Algemeen:

- Jellicoe, G., S. Jellicoe, P. Goode & M. Lancaster (1991). *The Oxford companion to gardens*. Oxford University Press, Oxford/New York (oorspr. ed. 1986).
- Joyce, D. (ed.) (1989). *Garden styles; an illustrated history of design and tradition*. Pyramid, London.
- Louwerse, D. (1979). *De landschapsstijl; ontwikkeling van een nieuw natuurbegrip en een nieuwe vormentaal in de 18e eeuwse tuinkunst*. Vakgroep Landschapsarchitectuur Landbouwhogeschool, Wageningen
- Mosser, M. & G. Teysot (ed.) (1991). *The history of garden design; the western tradition from the Renaissance to the present day*. Thames & Hudson, London.
- Nieuwenhuis, H. (1980). *De ordentlycke tuyn; historische tuinen in vogelvlucht; formal gardens in Europe*. Walburg, Zutphen.
- Turner, T. (1986). *English garden design; history and styles since 1650*. Antique Collectors' Club, Woodbridge.

Tijdschriften

Cascade; bulletin voor tuinhistorie (1991-...).

Garden History; the journal of the Garden History Society (1974-1986).
Gartenkunst, Die (1989-...).
Journal of Garden History; an international quarterly (1981-...).

Nederland:

- Bienfait, A.G. (1943). Oude Hollandsche tuinen. 's-Gravenhage.
Bijhouwer, J.T.P. (1943). Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen. De Lange, Amsterdam (Heemschutserie 18) (2e druk; oorspr. ed. 1942).
Buitenhuis, E.V. (1983). De 18e-eeuwse tuin en haar tuinversiering; een eerste verkenning. In: De Woonstede door de Eeuwen Heen, nr 59, pp. 10-15.
Hunt, J.D. (ed.) (1990). The Dutch garden in the seventeenth century. Dumbarton Oaks, Washington (Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture 12).
Jong, E. de (1987). "De jongste zuster der schoone kunsten"; tuinkunst in 18e-eeuws Nederland. In: Werkgroep Achttiende Eeuw. Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw; Handelingen van het symposium georganiseerd door de Werkgroep Achttiende Eeuw in het Rijksmuseum "Paleis Het Loo", 1985. APA, Amsterdam/Maarssen, pp. 1-30.
Journal of Garden History 1(1981)4. Special Dutch issue.
Kuyper, W. (1981). Dutch classical architecture; a survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625 to 1700. Delft University Press, Delft.
Meulenkamp, W.G.J.M. (1983). G. van Laars 'Magazijn van tuin-sieraaden' als een voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 82, pp. 124-141.
Nieuwenhuis, H. (1981). Stijltuinen; vijf eeuwen Nederlandse tuinkunst. Waanders, Zwolle.
Oldenburger-Ebbers, C.S. (1987). De ontwikkeling van de tuinarchitectuur in Nederland door de eeuwen heen. Groen 43, nr 7/8, pp. 11-17; nr 11, pp. 11-17.
Oldenburger-Ebbers, C.S. (1989). De tuinengids van Nederland; bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland. De Hef, Rotterdam. (Overzicht van belangrijke tuinen).
Smit-Kremer, K. de & A.J. van der Horst (red.) (1982). Tuinen in Nederland. Nederlandse Tuinenstichting i.s.m. Terra, Zutphen.
Wijck, H.W.M. van der (1979). Overzicht van de (belangrijkste) in landschappelijke stijl aangelegde buitens in Nederland. In: R. Mulder-Radetzky, R. Overbeek & P. Karstkarel (1979). Lucas Pieters Roodbaard; architect van buitengoederen. Fries Museum, Leeuwarden, pp. 12-20.

Afzonderlijke architecten

- Mulder-Radetzky, R., R. Overbeek & P. Karstkarel (1979). Lucas Pieters Roodbaard; architect van buitengoederen. Fries Museum, Leeuwarden. (Behandelt de tuinontwerpen van Roodbaard; waarschijnlijk compleet).

- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1980). De collectie van L.A. Springer (1855-1940) is weer terug in de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Groen 36, nr 8, pp. 317-322.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1982). De tuinarchitect Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953). Groen 38, nr 11, pp. 533-538.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst; architect Dirk Frederik Tersteeg (7-2-1876/5-12-1942) en zijn collectie in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool. Groen 41, nr 1, pp. 13-16.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst 2; landschapsarchitect Samuel Voorhoeve (1880-1948) en zijn collectie in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool. Groen 41, nr 2, pp. 7-14.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst 3; tuinarchitect Gerard Bleeker (1882-1956) en zijn collectie in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool. Groen 41, nr 3, pp. 14-18.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst 4; de tuin- en landschapsarchitect K.C. van Nes (1876-1952) en zijn collectie in de bibliotheek van de Landbouwhogeschool. Groen 41, nr 4, pp. 20-26.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst 5; de tuinarchitecten Hendrik Copijn (1842-1923) en Lodewijk Wilhelmus Copijn (1878-1945). Groen 41, nr 5, pp. 5-14.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1985). Jongere tuinkunst 6; de tuin- en landschapsarchitecten Dirk Watez (1833-1906) en Petrus Hermannus Watez (1871-1953). Groen 41, nr 6, pp. 19-24.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1986). De tuin- en landschapsarchitect Carl Eduard Adolf Petzold (1815-1891) en zijn werken in Nederland. Groen 42, nr 7/8, pp. 27-34.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1991). De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800). Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 90, pp. 73-79, 114-115. (Bevat lijst van tuinen die door Michael zijn ontworpen).
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1990). De tuinarchitectuur van de Zochers. Deel 1: Inventarisatie van de werken van J.D. Zocher sr. (1763-1817) en J.D. Zocher jr. (1791-1870). Groen 46, nr 7, pp. 9-13.
- Oldenburger-Ebbers, C.S. (1991). Zochers' tuinarchitectuur- en architectuurprojecten: J.D. Zocher sr. (1763-1817), J.D. Zocher jr. (1791-1870), C.G. Zocher (1796-1863) en L.P. Zocher (1820-1915). Cascade, bulletin voor tuinhistorie 1(1991)2, pp. 35-47. (Inventarisatie).
- Zijlstra, B. (1986/87). Nederlandse tuinarchitectuur tussen 1850 en 1940. Nederlandse Tuinenstichting, Amsterdam (2 delen). (Bevat lijsten van tuinen van verschillende architecten, met afzonderlijke lijsten van tuinen waar nog resten van over zijn en lijsten van tuinen waarvan behoud wordt aanbevolen. Deel 1 beschrijft de tuinen van H. Copijn, L.A. Springer, H.A.C. Poortman, D.F. Tersteeg en J. Bergmans; deel 2 die van C.E.A. Petzold, D. Watez, P.H. Watez en S. Voorhoeve).

Berceau Met een loofgewelf overdekt wandelpad (Mobach, z.j., p. 18). Andere benaming: loofgang (Nieuwenhuis, 1980, p. 27).

Nieuwenhuis, H. (1981). *Stijlhuizen; vijf eeuwen Nederlandse tuinkunst*. Waanders, Zwolle.

Bosquet In rechthoekige vormen geschoren bossages, doorsneden door lanen, waarbinnen op de kruisingen een beeld, fontein of vijver is gesitueerd (Nieuwenhuis, 1980).

Broderie; parterre de broderie Sierperk met bloem- en bladmotieven van buxus, afgewisseld met vulmaterialen, zoals steen en/of marmerslag, schelpen en zand (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

Cascade Watertrap, getrapte waterval (Nieuwenhuis, 1980).

Berger, R.W. (1974). Garden cascades in Italy and France, 1565-1665. *Journal Society of Archit. Hist.* 33, pp. 304-322.

Doolhof Een met beplanting omzoomd pad, dat via een ingewikkeld stelsel van gangen en kamers van buiten naar het centrum leidt, met verwarringbrengende elementen als doodlopende paden. Als die laatste er niet zijn spreekt men van een labyrint. Doolhoven werden aangelegd op buitenplaatsen (Mobach, z.j., p. 41).

Algemeen

Bord, J. (1976). *Doolhoven en labyrinten; speelboek der dwaalwegen*. Landshoff, Amsterdam.

Coate, R., A. Fisher & G. Burgess (1986). *A celebration of mazes. Minotaur Designs, St Alban's*. (Algemeen historisch overzicht; lijst van doolhoven in de hele wereld die open zijn voor bezoekers).

Delft, P. van & J. Botermans (1978). *Spelen met puzzels. De Bezige Bij*, Amsterdam, pp. 124-142 (hoofdstuk over doolhoven en labyrinten).

Dokkum, J.D.C. van (1931). *Doolhoven en dwaaltuinen. Het Huis Oud en Nieuw* 20, pp. 1-14.

Fisher, A. & G. Gerster (1990). *The art of the maze*. Weidenfeld and Nicolson, London.

Kern, H. (1982). *Labyrinthe*. Prestel, München.

Matthews, W.H. (1970). *Mazes and labyrinths; their history and development*. Dover, New York (herdruk, oorspr. uitgave 1922).

Pennick, N. (1990). *Mazes and labyrinths*. Hale, London. (Algemeen historisch overzicht).

Nederland

Oldenburger-Ebbers, C.S. (1988). Doolhoven in Nederland. Groen 44, nr 7/8, pp. 9-15. (Bevat lijst van nog bestaande doolhoven).

Folly Een tuinelement dat wordt gekenmerkt door een zekere overmaat in termen van excentriciteit, kosten of opvallende nutteloosheid (Jellicoe et al., 1991, p. 192).

Algemeen/buitenland

Follies; de zin van nutteloze bouwsels in geordende natuur. Kunstschrift;

Openbaar Kunstbezit (1988)4 (Themanummer).

Headley, G. & W. Meulenkamp (1990). Follies; a guide to rogue architecture in England, Scotland and Wales. Cape, London (oorsp. ed. 1986).

Tijdschriften

Follies; The Newsletter of the Folly Fellowship.

Nieuwsbrief van de Donderberg Groep.

Nederland

Meulenkamp, W. (1986). Eene schilderachtige hermitage...; een inventarisatie van sierhermitages en kluizenaarspoppen in Nederland. Antiek 21, pp. 297-301.

Meulenkamp, W. (1989). Best of the Northwest; some notable follies and garden buildings in the Netherlands, Belgium and Germany. Follies; The Newsletter of the Folly Fellowship, nr 4, pp. 2-4.

Meulenkamp, W. (1990). 'In de Turksche Smaak...'; de Turkse tent, de Moorse kiosk en het oosters paviljoen in Nederland 1700-1900. In: Theunissen, Abelmann & Meulenkamp (red.). Topkapi & Turkomanie; Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1660. Amsterdam, pp. 118-129.

Meulenkamp, W. (1990). Losing the headstart; Turkish tents in the Netherlands 1700-1900. Follies; The Newsletter of the Folly Fellowship, nr 5, pp. 10-11.

Fantasiemolens. Monumenten 1, 1980, nr 3, p. 15.

Ganzevoet Een drie-assig of vijf-assig lanensysteem, waarvan de lanen binnen een halve cirkel op één plaats bij elkaar komen (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991). Andere term: Patte d'oeie.

Grand canal Langgerekte rechthoekige vijver in of dwars op de hoofdas van een tuin (Nieuwenhuis, 1980). Soms gecombineerd met ronde vijver.

Grot Oorspronkelijk is een grot een natuurlijke overdekte opening in de aardkorst. In een tuin is een grot een kunstmatige nis die op een natuurlijke grot

moet lijken (Jellicoe et al, 1991, p. 236). Kan ook in kelder van gebouw voorkomen. Variant: → schelpengrot.

Jones, B. (1974). Follies and grottoes. London (1e ed. 1953).

Monuments Historiques, nr 118 (1981). Themanummer 'grottes ornées'.

Regteren Altena, I.Q. van (1970). Grotten in de tuinen der Oranjes. Oud-Holland 85, pp. 33-44.

Rietsch, B. (1987). Künstliche Grotten des 16. und 17. Jahrhunderts; Formen der Gestaltung von Aussenbau und Innenraum an Beispiele in Italien, Frankreich und Deutschland. Scaneg, München (Beiträge zur Kunstwissenschaft 17).

Haag Een afscheiding van naast elkaar geplaatste struiken (Mobach, z.j., p. 63). Andere benaming: heg.

Oldenburger-Ebbers, C.S. (1990). De toepassing van hagen in de Nederlandse tuinhistorie. Groen 46, nr 5, pp. 9-13.

Ha-ha Verzonken begrenzing (greppel of droge gracht) om een tuin, bedoeld om vee uit de tuin te houden en toch onbelemmerd uitzicht te hebben op het landschap(spark) daarbuiten.

IJskelder Een gemetselde, met aarde bedekte en meestal door bomen beschaduwde kelder, waarin ijs werd bewaard (Mobach, z.j., p. 154; Nieuwenhuis, 1981, p. 179).

Reinink, A.W. & J.G. Vermeulen (1981). IJskelders; koeltechnieken van weleer. Heuff, Nieuwkoop.

Laan Weg die aan beide zijden met een of meer rijen bomen is beplant (Mobach, z.j., p. 95). Zie ook onder Verkeer/vervoer. Andere benaming: allée.

Overmars, W. (1987). Lanen op de grote ontginningslandgoederen. Groen 43, nr 11, pp. 25-32.

Bosbureau Wageningen (1987). Lanen op natuurschoonwetlandgoederen. Deel 1 Huidige toestand. Bosbureau, Wageningen.

Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (W. Overmars, H.M.J. Tromp, E.V. Buitenhuis) i.s.m. Bosbureau Wageningen (1987). Lanen op natuurschoonwetlandgoederen. Deel 2 Cultuurhistorische aspecten van lanen op Nederlandse landgoederen en buitenplaatsen. Stichting tot Behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen i.s.m. Bosbureau, Wageningen.

Oranjerie Winterbewaarpplaats, oorspronkelijk voor oranjebomen. Meestal met openslaande deuren op het zuiden, die van luiken zijn voorzien (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

Geytenbeek, E. (1990). Een speurtocht naar oranjerieën; van opbergplaats tot decoratief aanzien. *Utrechts Landschap* 15-4, pp. 4-8.

Geytenbeek, E. (1991). Oranjerieën in Nederland. Canaletto, Alphen aan den Rijn.

Ornamentele fortificatie Tuinornament geïnspireerd door verdedigingswerken.

Tromp, H. & B. Olde Meierink (1990). Het paradijs versterkt: fortificaties als motief bij huis en tuin. *De Woonstede door de eeuwen heen* 86, nr 2, pp. 49-55.

Parkbos Bos bestemd voor wandeling en recreatie (Van Dale).

Woerdeman, T. & W. Overmars (1984). Parkbossen in de 18de eeuw. *Groen* 40, pp. 19-27, 47-53, 106-111, 315-318.

Rondeel Cirkelvormige aanleg in de geometrische tuinarchitectuur, dikwijls centraal gelegen (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

Rosarium Rozentuin, meestal aangelegd in regelmatige stijl (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

Schelpengrot Kunstmatige grot waarvan de wanden met schelpen zijn versierd. Zie ook: grot.

Taudin Chabot, C. (1970/71). Schelpengrotten in Oudhollandse tuinen. In: *Groei en Bloei*.

Sierhek Fraai uitgevoerd hek, meestal ter decoratie van de ingang van een laan of oprit.

Boers, J. & J. van Schaik (1988). De hekwerken van kasteel Sypesteyn; symbiose van tuinarchitectuur en smeedkunst. *Groen* 44, nr 7/8, pp. 15-20.

Fokker, J.P. (1933). Decoratieve hekken uit de Vechtstreek. In: *Buiten* 27, nr. 22.

Meyer, P. (1983). Hekken van de buitenplaatsen aan de Vecht. Zeist.

- Verheul, J. (1936, 1940). Merkwaardige oude inrijhekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIde, XVIIIde en XIXde eeuw in en om Rotterdam. Rotterdam (2 delen).
- Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 74-75. (Met overzichtskaart van fraaie hekken in Nederland).
- Wttewaal, O. & L.M.J. de Keijzer (1980). Inrijhekken in de gemeente Houten. Tussen Rijn en Lek 14, nr 2, pp. 1-3.

Slangemuur Slingerende tuinmuur, meestal aan de zuidzijde van een moestuin gelegen, waartegen kwetsbare lei- en klimgewassen, zoals druiven en abrikozen, kunnen groeien (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991). Andere aanduidingen: abrikozenmuur, crinkle crinkle, mur à retranchement, slingermuur, zige-zage (Nieuwenhuis, 1981, p. 80).

- Anon. (1973). Slangemuren. Gelders Oudheidkundig Contactbericht, dec. 1973, p. 24.
- Groningen, C.L. van & H.N. Karsemeijer (1987). Slangemuren. In: Tuinjournaal 4.
- Nieuwenhuis, H. (1981). Stijlhuizen; vijf eeuwen Nederlandse tuinkunst. Waanders, Zwolle. (Bevat lijst).
- O'Neill, J. (1980). Walls in half-circles and serpentine walls. Garden History, nr 3, pp. 69-76.
- Versteegh, P.P.J. (1980). Slangemuren. Grontmij, Zeist.

Sterrebos Bosaanleg, meestal produktiebos, dat kruisgewijs of diagonaalsgewijs wordt doorsneden door lanen die in een punt samenkomen. Soms ook aangelegd op een jachtterrein (naar: Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

- Mulock Houwer, J.A. (1917). Het Sterrebosch. Groningsche Volksalmanak 1917, pp. 32-51. (Over een sterrebos bij Groningen).

Stinzefflora Onder stinseplant verstaan we een soort die in zijn verspreiding binnen een bepaald gebied (vrijwel) uitsluitend beperkt is tot stinsen, buitenplaatsen, oude boerenhoeven, pastorietuinen en aanverwante milieus zoals kerkhoven en oude stadswallen (Londo & Leys, 1979).

- Bakker, P. & E. Boeve (1985). Stinzenplanten. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- Hillegers, H.P.M. (1969). De stinsefflora van Nederland, het N.O. in het bijzonder. RIN/Rijksuniversiteit Groningen.
- Jansen, M.T. & D.T.E. van der Ploeg (1977). Stinzeplanten in Nederland. Wetenschappelijke Mededeling 122. K.N.N.V., Hoogwoud.

Londo, G. & H.N. Leys (1979). Stinseplanten en de Nederlandse flora. *Gorteria* 9, nr 7/8, pp. 247-257.

Overmars, W. & T. Woerdeman (1983). Stinseplanten: een historische invalshoek. *Groen* 39, pp. 123-130.

Theekoepel Een klein gebouw (meestal recht-, zes- of achthoekig en met een tent-, koepel- of zadeldak) dat geplaatst is in de hoek van een tuin van een buitenplaats of groot stadshuis. Het is bedoeld als rustplaats voor de bewoners van het huis, om thee te drinken, te biljarten of uit te kijken op het omringende landschap (naar Mobach, z.j., p. 131). Andere benamingen/Varianten: lusthuisje, lustprieel, prieel (Mobach, z.j., p. 131).

Berg, B.O. van den, E. Boeve, D. Carasso & C.S. Oldenburger-Ebbers (1980). Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek en 's-Graveland. Stichting voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied, Hilversum.

Voorhoeve, C.H. (1979). Langs de Vliet stonden tientallen koepels. *Heemschut* 556, pp. 177-178.

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijz in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 90-91. (Met overzichtskaartje van Nederland).

Vrieze, P.L. de (1986). Tuinkoepels en tuinhuisen in de Provincie Groningen. Boomker, Groningen. (Bespreekt een groot aantal objecten).

Wielinga, R.J. (1983). Tuinhuisen in Friesland. Leeuwarden (tentoonstellingscatalogus).

Vormboom Boom die in een bepaalde vorm is gesnoeid.

Baker, M. (1969). Discovering topiary. Shire, Tring.

Springer, L.A. (1913). Het kandelaren van boomen. *Bouwkundig Weekblad* 33, pp. 347-349.

Springer, L.A. (1929). Geschoren boomen. In: *Onze Tuinen*.

Wimmer, C.A. (1989). *Ars topiaria; die Geschichte des geschnittenen Baumes*. Die Gartenkunst 1, nr 1, pp. 20-32.

Zichtas As waarlangs men kijkt vanuit een huis of een ander punt naar een bepaald karakteristiek punt. Meestal in de vorm van lanen of waterlopen (zie grand canal) (Tromp & Henry-Buitenhuis, 1991).

12.2 Andere recreatieve elementen

Badplaats Stad of dorp waar bezoekers komen om de baden te gebruiken; plaats aan zee waar men vooral komt om te baden (Van Dale).

Berndsen, J., P. Saal & F. Spangenberg (1985). Met zicht op zee; tweehonderd jaar bouwen aan badplaatsen in Nederland, België en Duitsland. Staatsitgeverij, 's-Gravenhage.

Bank Meubelstuk (in dit geval in de open lucht), waarop meerdere personen plaats kunnen nemen (Mobach, z.j., p. 16).

Belvédère Uitzichtpunt. Variant: uitkijktoren. Vaak stond op een uitzichtpunt een oriëntaertafel.

Philips, R. (1984). Eeuwfeest VVV Het Geuldal; mijlpaal van volhoudend pionierswerk. Geulrand-Extra, dec. 1984.

Boerentuin Siertuin bij een boerderij.

Albers, L.H., S. Bakker-Weenink & M.B. Schöne (1990). Boerenerven in het Oldambt. Deel I: Historisch onderzoek en suggesties voor verbeteringen. Bos en Landschapsbouw, Utrecht (Studiereeks Bouwen aan een Levend Landschap 17).

Bijhouwer, J.T.P. (1943). Nederlandse boerenerven. Ahrend, Amsterdam.

Groningen, C.L. van (1988). Boerensiertuinen in de Vijfheerenlanden. In: De stenen droom; opstellen over bouwkunst en monumentenzorg. Zutphen, pp. 248-253.

Gedenknaald Obelisk of naaldvormig gedenkteken (Van Dale, 1961). Variant: → obelisk.

Herberg Logement, plaats waar men vreemdelingen huisvest (Van Dale, 1961).

Hermesdorf, B.H.D. (1957). De herberg in de Nederlanden; een blik in de beschavingsgeschiedenis.

Vries, S. de (1983). Monumentenwijzer; wegwijs in de doolhof van monumenten. Walburg, Zutphen, pp. 88-89. (Met overzichtskaart van oude herbergen in Nederland).

Ijsbaan Terrein waarop in de winter bij vorst een ongeveer ovaalvormig parcours voor schaatsenrijders wordt uitgezet (Mobach, z.j., p. 153).

Muziektent Overdekte tribune waarop bij muziekkuitvoeringen in de open lucht de muzikanten plaats nemen (Van Dale, 1961).

Laansma, S. & T. Brouwer (1986). Muziektenten in Gelderland. Walburg, Zutphen. (Bevat overzichtskaartje en beschrijving van alle muziektenten).

Obelisk Hoge, vrijstaande zuil die van boven smaller is dan beneden en die aan de bovenzijde uitloopt in een pyramidevorm (Mobach, z.j., p. 103).

Pastorietuin Tuin bij een pastorie.

Dongen, K. van (1989). Pastorietuinen in Nederland. Kwadraat, Utrecht. (Beschrijving van 70 pastorietuinen).

Stadspark Terrein nabij of in een stad, dat men door beplanting tot publieke wandelplaats heeft ingericht (naar Van Dale). Variant: stadswandeling (een openbaar wandelpark op de van hun verdedigingsfunctie ontheven stadswallen, veelal aangelegd in landschappelijke stijl; Kuipers & Attema, 1990).

Andela, G. (1981). The public park in the Netherlands. *Journal of Garden History* 1, pp. 367-392.

Boersma, T. & G. ter Haar (red.) (1991). Het nieuwe stadspark; opvallende vormen en pakkende scenario's. Nederlands Architectuur Instituut, Rotterdam (tentoonstellingscatalogus).

Brouwers, R. et al. (1977). Stadspark en buitenplaats. *Wonen-TA/BK 1977-9/10* (themanummer).

Cremers, E., F. Kaaij & C.M. Steenbergen (1981). Bolwerken als stadsparken; Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw. Delftse Universitaire Pers, Delft.

Sevenhuijsen-van Janssen, J.H. (1989). De ontwikkeling van het stadspark. In: J.H. Sevenhuijsen-van Genderen, P.W. van Wissing & J.A. van Kruijssen (red.). *Gelderse steden omsingeld. De Gelderse Bloem/Walburg Pers, Zutphen*, pp. 37-48.

Dit rapport maakt duidelijk dat er veel onderzocht is. Toch zijn maar weinig typen landschapselement voldoende volledig geïnventariseerd en gepresenteerd om zonder nader onderzoek voor het hele land op kaart te kunnen zetten. De belangrijkste positieve uitzonderingen zijn:

- enkele (vrijwel) unieke elementen: bo, rond perceel;
- een aantal bouwkundige elementen: duifhuizen, molens, vuurtorens, watertorens, zonnewijzers;
- enkele bijzondere typen verbindingen: spoorwegen, trekvaarten, postroutes;
- verschillende typen fortificaties;
- enkele onderdelen van buitenplaatsen: doolhoven, ijskelders, oranjerieën, slangemuren.

Daarnaast is een reeks elementen goed geïnventariseerd voor delen van Nederland. Deze inventarisaties zijn vooral belangrijk wanneer ze kerngebieden voor het betreffende elementen betreffen: schapenboeten (Texel), sprengen (Veluwe), graften (Zuid-Limburg) en mijnkoloniën (Zuid-Limburg).

Voor andere elementen zal nog voor grote gebieden aanvullend onderzoek nodig zijn: hooibergen, vloedschuren, terpen, brinken, dijken, wielen, galgebergen, kalkovens, turfvaarten. Tenslotte is er nog een groot aantal elementen waar nog maar weinig systematisch aandacht aan is besteed.

We hopen door deze weergave van de stand van het onderzoek een basis te hebben gegeven voor nader onderzoek.

AANHANGSEL: Historisch-geografische inventarisaties van gebieden

Onderstaande lijst geeft een overzicht van inventarisaties van streekplan- en landinrichtingsgebieden, uitgevoerd in opdracht van provincies of landinrichtingsdienst. De lijst bevat geen studentenscripties.

1 PROVINCIES EN STREEKPLANGEBIEDEN

Groningen

Meijering, J.J. & A. Spakman (1985). Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen en hun mogelijkheden voor bestemming, inrichting, aankoop en beheer. PPD, Groningen (Reeks: Milieu- en Landschapsonderzoek).

Schroor, M. (1987). De landelijke lijn; kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. PPD, Groningen (Reeks: Milieu- en Landschapsonderzoek).

Friesland

Buro Bügel/Van de Dijk (1979). Kultuurhistorische aspecten van het Friese landschap. Buro Bügel/Van de Dijk, Groningen.

Drenthe

Bakermans, M.M.G.J. et al. (samenstelling) (1987). Op weg met het verleden; cultuurhistorische kartering van Drenthe. Provinciaal Bestuur van Drenthe, Assen.

Overijssel

Bont, C. de & G.H.P. Dirkx (1989). Historisch-geografisch onderzoek van bodembeschermingsgebieden in Overijssel. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 2065).

Bont, C. de & G.H.P. Dirkx (1990). De historische geografie van bodembeschermingsgebieden in Overijssel. Staring Centrum, Wageningen (Rapport 40).

Capel, J. & B. Mobach (1979). Twente; cultuurhistorische typering en kartering. Z.pl.

Wel, A.C. van der (1990). Het Sallandse cultuurlandschap; een landschapstypologie in historisch-geografisch perspectief en de mate van verstoring sinds 1850. Provincie Overijssel (Hoofdgroep Ruimtelijke Ordening en Inrichting), Zwolle.

Gelderland

Schets, G.C.M. & G.F.E. Schut (1987). Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Gelderland. Provincie Gelderland, Nijmegen.

Utrecht

Bont, C. de (1991). Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht; een cultuurhistorische landschapsverkenning van de provincie Utrecht. DLO-Staring Centrum, Wageningen (Rapport 133).

Noord-Brabant

Bont, C. de (1989). Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant": een historisch-geografisch onderzoek. Staring Centrum, Wageningen (Rapport 17).

Renes, J. (1984). Cultuurhistorisch landschapsonderzoek streekplangebied West-Brabant. STIBOKA, Wageningen (Rapport 1692).

Renes, J. (1985). West-Brabant; een cultuurhistorisch landschapsonderzoek. Brabants Heem, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 26).

Limburg

Renes, J. (1988). De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap. Van Gorcum, Assen/Maastricht, i.s.m. Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht en Uitg. Limburgs Dagblad, Heerlen (Maaslandse Monografieën, grote reeks 6).

Renes, J. (1991). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het streekplangebied Zuid-Limburg. DLO-Staring Centrum, Wageningen (Rapport 189).

Renes, J. (i.v.). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg (werktitel). DLO-Staring Centrum, Wageningen (Rapport 192).

2 RUILVERKAVELINGS- EN LANDINRICHTINGSGBIEDEN

Haren (Groningen)

Ligtendag, W.A. (1988). Cultuurhistorisch onderzoek landinrichtingsgebied Haren. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Sauwerd (Groningen)

Hacquebord, L., S.H. Visser & L. van Dommelen (z.j.). Landinrichting in een cultuurhistorisch en geomorfologisch waardevol gebied; een onderzoek naar de mogelijkheden in de ruilverkaveling "Sauwerd". Cultuurtechnische Dienst, Utrecht (Mededeling 123).

Vervloet, J.A.J. & L. Hacquebord (1976). Aanvullend cultuurhistorisch onderzoek in het ruilverkavelingsgebied Sauwerd. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1283).

Zuidelijk Westerkwartier (Groningen)

- Buro Bügel/Van de Dijk (1976). Het zuidelijk Westerkwartier van Groningen 2: De ruimtelijke structuur van het zuidelijk Westerkwartier van Groningen; een cultuurhistorische benadering. Buro Bügel/Van de Dijk, Groningen.
- Schoorl, F.F.J. (ter perse). Het zuidelijk Westerkwartier opnieuw bezien; een historisch-geografisch onderzoek naar de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis. Utrecht.

Achtkarspelen-Zuid/Eestrum (Friesland)

- Mol, J.A., P.N. Noomen & J.H.P. van der Vaart (1990). Achtkarspelen-Zuid/Eestrum; een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting. Fryske Akademy, Ljouwert.

Baarderadeel (Friesland)

- Vervloet, J.A.J. (1980). Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling Baarderadeel. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1397).

Enschede-Zuid (Overijssel)

- Laar-Melchior, G.M. van (1991). Historisch-geografische inventarisatie en waardering van het herinrichtingsgebied "Enschede-Zuid" (Ov.). Landview, Hoogwoud.

Rijssen-Enter (Overijssel)

- Broekhoven, J.G. van & F.F.J. Schoorl (1989). Rijssen-Enter: een historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting. Landview, Hoogwoud.

Rouveen (Overijssel)

- Vervloet, J.A.J. & J. Bording (1985). Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting "Rouveen". Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1679).

Saasveld/Gammelke (Overijssel)

- Vernooij, A.L. & M. Kooiman (1988). Historisch-geografische inventarisatie en waardering van het herinrichtingsgebied "Saasveld-Gammelke". Landview, Hoogwoud.

- Laar-Melchior, G.M. van & J.G. van Broekhoven (1990). Historisch-geografische inventarisatie en waardering van het landinrichtingsgebied "Uitbreiding Saasveld-Gammelke" (Ov.). Landview, Hoogwoud.

Avezaath-Ophemert (Gelderland)

- Harten, J.D.H. (1976). Historisch-geografische achtergronden van het landschap in het gebied van de ruilverkaveling Avezaath-Ophemert. In: Avezaath-Ophemert; een bijdrage voor het ruilverkavelingsplan, pp. 3-15.

Hupsel/Zwolle (Gelderland)

- Barends, S. & J.D.H. Harten (1988). Historisch-geografische aspecten van het ruilverkavelingsgebied Hupsel-Zwolle. Geografisch Instituut R.U., Utrecht.

Groenraven-Oost (Utrecht)

Harten, J.D.H., E. Kylstra, J. Renes R. Smouter & K.E. van der Wielen (red.) (i.v.). Het landschap rond de Uithof; geschiedenis en waarden van het landschap in het landinrichtingsgebied Groenraven-Oost. SPOU/Matrijs/HGVU, Utrecht.

Amstelland (Noord-Holland)

Vervloet, J.A.J. & J.R. Mulder (1983). Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting Amstelland. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1681).

De Gouw (Noord-Holland)

Vervloet, J.A.J. (1982). Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling "De Gouw". Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1569).

Schagerkogge (Noord-Holland)

Renes, J. & K. Wagenaar (1986). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Schagerkogge. STIBOKA, Wageningen (Rapport 1918).

Oude Leede (Zuid-Holland)

Dirkx, G.H.P. & J.A.J. Vervloet (1989). Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap. Staring Centrum, Wageningen (Rapport 2).

IJsselmonde (Zuid-Holland)

Vervloet, J.A.J. & J.R. Mulder (1985). Cultuurhistorisch onderzoek in het Landinrichtingsgebied IJsselmonde. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1682).

Baarle-Nassau (Noord-Brabant)

Vervloet, J.A.J. & A.D.M. Veldhorst (1982). Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling Baarle-Nassau. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1398).

Leijen-Oost, De (Noord-Brabant)

Dirkx, G.H.P. & C.M. Soonius (1991). Archeologie en cultuurlandschap in het herinrichtingsgebied "De Leijen-Oost"; een archeologische en historisch-geografische inventarisatie, kartering, beschrijving en waardering. Staring Centrum, Wageningen/Stichting R.A.A.P., Amsterdam (Rapport 137).

Leyen-West, De (Noord-Brabant)

Dirkx, G.H.P. & C.M. Soonius (i.v.). Archeologie en cultuurlandschap in het herinrichtingsgebied "De Leijen-West" (werktitel). Staring Centrum, Wageningen/Stichting R.A.A.P., Amsterdam.

St Oedenrode (Noord-Brabant)

Bont, C. de (1991). De heilige en de hertog; een historische geografie van de zogenaamde oude domeingoederen en de hertogelijke ontginningen in het landinrichtingsgebied St. Oedenrode. DLO-Staring Centrum, Wageningen (Rapport 188).

Weerijs (Noord-Brabant)

Vervloet, J.A.J. & W.H. Leenders (1986). Een cultuurhistorisch onderzoek in het landinrichtingsgebied "Weerijs". Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1803).

Zundert (Noord-Brabant)

Vervloet, J.A.J. (1982). Aanvullend historisch-geografisch onderzoek ruilverkaveling Zundert. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Rapport 1637).

Centraal Plateau (Limburg)

Renes, J. (1989). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het herinrichtingsgebied Centraal Plateau en in het gebied van de Aanpassingsinrichting Beek. STIBOKA, Wageningen (Rapport 2011).

Land van Thorn (Limburg)

Renes, J. (1989). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. Staring Centrum, Wageningen (STIBOKA-Rapport 2029).

Renes, J. (1989). Geschiedenis en landschap in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. Rondom het Leudal 14 (nr 55), pp. 403-434.

Melderslo (Limburg)

Renes, J., M.M.G.J. Bakermans & I.R. Profijt (1988). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Melderslo. STIBOKA, Wageningen (Rapport 2017).

Mergelland-Oost (Limburg)

Renes, J. (1990). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het herinrichtingsgebied Mergelland-Oost. Staring Centrum, Wageningen (Rapport 3).

REGISTER

Aanplakbord: zie Straatmeubilair	106	Boswal: zie Houtwal	28
Aardappelkelder	17	Braak: zie Wiel	46
Aardappellandje	30	Brandtoren	105
Abrikozenmuur: zie Slangemuur	118	Brekken: zie Wiel	46
Acces	58	Brink	38
Achterdichting: zie Kade	44	Brinkdorp	70
Achterkade: zie Kade	44	Broderie	114
Achterrugge: zie Kade	44	Bron	51
Afhouder: zie Schamppaal	94	Brug	89
Akker: zie Es	31	Bruinkoolgroeve	83
Akkerberg	26	Buitenplaats	109
Allée: zie Laan	116	Buitenwerk	59
Arboretum	31	Bunker	59
		Burcht: zie Kasteel	61
Badplaats	120		
Bakhuis	80	Cascade	114
Bandijk	43	Celtic field	24
Bank	120	Centuriatie	24
Barg: zie Hooiberg	20	Citadel	60
Bastion	59	Contregarde: zie Buitenwerk	59
Bat: zie Krib	51	Crinkle crankle: zie Slangemuur	118
Batterij	59		
Bedekte weg	59	Daliegat	83
Beek	50	Dam	44
Beer	59	Defensiekanaal	60
Begraafplaats	99	Devotiekruis: zie Kruis	102
Begraven hofstad: zie Omgracht huis	69	Diekje: zie Schurveling	29
Beltmolen: zie Windmolen	79	Diep	85
Belvédère	120	Diepje: zie Sloot	51
Berceau: zie ook Leiboom	114	Dijk	44
Bergmolen: zie Windmolen	79	Dijkhuis	69
Berm	89	Dijkmagazijn	44
Bidkapel: zie Kapel	100	Dobbe: zie ook Poel	38
Bijenschans: zie Bijenstal	37	Donjon	60
Bijenstal	37	Doodweg: zie ook Kerkweg	89
Binnendijk	44	Doolhof	114
Bleekveld	80	Doorgangsdijk	89
Bo	17	Dorpsterp: zie Woonheuvel	47
Boenhok	17	Douanepaal: zie Grenspaal	53
Boerderij	17	Dreef: zie Veedrift	41
Boerenkuil: zie ook Petgat	83	Drenkplaats: zie Poel	41
Boerentuin	120	Droge dijk: zie Slaperdijk	45
Boezem(water)	49	Dromer: zie Slaperdijk	45
Bolberg: zie Kasteelberg	63	Droogmakerij	49
Bolle akker	24	Duifhuis	20
Bolwerk: zie Bastion	59	Duiventil: zie Duifhuis	20
Boom	37	Duiventoren: zie Duifhuis	20
Boomgaard	31	Dwangburcht: zie Citadel	60
Boomweide: zie Fruitweide	31	Dwangkasteel: zie Citadel	60
Borg: zie Omgracht huis	69	Dwinger: zie Bastion	59
Bosquet	114		

Eendenkooi	38	Hege dik: zie Houtwal	28
Elzenmeet: zie Schurveling	29	Heigraaf	51
Erfbeplanting	27	Heilige put/bron: zie ook Put, Bron	99
Erfwal	27	Hek	28
Eng: zie Es	31	Heideveld	31
Enk: zie Es	31	Heining: zie Kamp	32
Es	31	Hennepakker	31
		Herberg	120
Fabrieksdorp	70	Hermitage: zie Kluis	69
Fabrieksgebouw	81	Hessenweg	89
Flakkeese dorpstype	70	Hil(le): zie Kasteelberg	63
Folly	115	Hoagte	28
Fort	60	Hoefslagpaal: zie Verhoefslagingspaal	46
Fruitweide	31	Hoefstal: zie Travalje	82
		Hofje	71
Galgeberg	53	Hollestelle: zie ook Poel en Stelle	39
Ganzevoet	115	Holle weg	89
Gashouder	105	Hoogwaterkanon	51
Gat: zie Wiel	46	Hoogstamboomgaard	32
Gedekte weg: zie Bedekte weg	59	Hooiberg	20
Gedenknaald	120	Hooihuis: zie Hooiberg	20
Geitenstal: zie Stal	22	Hooikapberg: zie Hooiberg	20
Gemaal	49	Hooiland	32
Geriefhoutbosje	35	Hooimijt: zie Hooiberg	20
Gesloten hoeve: zie Boerderij	17	Hooischoor: zie Hooiberg	20
Getijdemolen	77	Hooischoorberg: zie Hooiberg	20
Glint: zie Tuin	30	Hooisteltenberg: zie Hooiberg	20
Göpel: zie Rosmolen	78	Hoogstamboomgaard: zie ook Boomgaard	32
Graaf: zie Sloot	51	Hoornwerk: zie ook Buitenwerk	61
Gracht	60	Houtakker	36
Grafheuvel	99	Houtkade: zie ook Kade	28
Graft	27	Houtsingel	28
Grand canal	115	Houtskoolmeiler	81
Grenskruis: zie Kruis	102	Houtwal	28
Grenspaal	53	Houtzaagmolen: zie Watermolen,	
Grenssteen	54	Windmolen	78, 79
Grenswal	54	Huisterp: zie Woonheuvel	47
Greppel	51	Hunebed	99
Griend	35		
Grindgroeve: zie Groeve	83	Ijsbaan	121
Groeve	83	Ijskelder	116
Grot	85, 115	Ijzerkuil	84
Grotwoning	69	Inlaagdijk	44
Grup: zie Greppel	51	Inundatiekanaal	61
		Inundatiekom	61
Haag	27, 116	Inundatiesluis	61
Haaygrond: zie Haaymeet	31		
Haaymeet	31	Jaagpad: zie ook Pad	90
Hagelkruis: zie ook Kruis	99	Jeneverbesstruweel	36
Ha-ha	116		
Hakhoutbos	35	Kaak: zie Schandpaal	55
Hallehuis: zie Boerderij	17	Kade	44
Halve maan: zie ook Buitenwerk	60	Kalkoven	81
Havezathe: zie Omgracht huis	69	Kalksteengroeve	84
Heg	27	Kamp	32

Kanaal	90	Landscheiding: zie ook Kade	45
Kapberg: zie Hooiberg	20	Landseinde: zie Kade	44
Kapel	100	Landweer	54
Karreveld: zie Inlaag(dijk)	44	Langgevelboerderij: zie Boerderij	17
Kasteel	61	Lansing: zie Kade	44
Kasteelberg: zie ook Kasteel	63	Lantaampaal	105
Kasteelruïne	63	Legakker	85
Kazemat: zie ook Bunker	63	Legge	40
Keersluis: zie Plofsluis	64	Lei: zie Sloot	51
Keistraat	91	Leiboom	40
Kerk	100	Ligboxenstal: zie Stal	22
Kerkburcht	64	Lijkweg: zie Doodweg	89
Kerkhof: zie ook Begraafplaats	101	Lijnbaan	81
Kerkpad	91	Linie	64
Kerkweg	91	Locht: zie Kamp	32
Keube: zie Tuin	30	Loofgang: zie Berceau	114
Kippenhok: zie Stal	22	Luchtwachttoren	64
Kleiput: zie Groeve	83	Lunet	64
Klokkestoel	101	Lusthuisje: zie Theekoepel	119
Klooster	102	Lustprieel: zie Theekoepel	119
Kloostertuin	32		
Kluis	69	Malebos	36
Knotboom	39	Markesteen: zie Grenssteen	54
Knotwilg: zie Knotboom	39	Meent: zie Zijdwende	46
Knuppelweg	91	Meet: zie Bolle akker	23
Kobe: zie Tuin	30	Meestoof	21
Koebocht	32	Melkbocht: zie Koebocht	32
Koebosje: zie Pestbosje	36	Memoriekruis: zie Kruis	102
Koeienstal: zie Stal	22	Mergelgroeve: zie Kalksteengroeve	84
Kolk: zie Wiel	46	Mestplaats	21
Konijnenwarande: zie Warande	34	Mijnberg	85
Koningsweg	92	Mijnkolonie	71
Kopermolen: zie Watermolen	79	Mijnschacht	85
Kouter: zie Es	31	Mijnzetel	86
Krebbe: zie Krib	51	Miltvuurbosje: zie Pestbosje	36
Krib	51	Missiekruis: zie Kruis	102
Krocht: zie ook Koebocht	32	Moerdijk	86
Kroft: zie Krocht	32	Mond: zie Wijk	87
Kromakker	25	Moermeringssporen	84
Kroonwerk: zie ook Buitenwerk	64	Molenbeek	78
Kruidentuin	33	Molenberg	78
Kruinig perceel: zie Bolle akker	24	Molenkolk	78
Kruis	102	Molenvijver: zie Molenkolk	78
Kruiswegstatie	103	Monument	55
Kuilvoerput	21	Moordkruis: zie Kruis	102
Kuip: zie Inlaag(dijk)	44	Motte: zie Kasteelberg	63
Kussentjesakker: zie Bolle akker	24	Mur à retranchement: zie Slangemuur	118
Kweldam	44	Muziektent	121
Kwelder	51		
		Napoleonsweg: zie Rijksweg	93
Laaksteen: zie Grenssteen	54	Netakker: zie Celtic field	24
Laan	92, 116	Obelisk: zie ook Gedenknaald	121
Labyrint: zie Doolhof	114	Omgracht huis	69
Landgoed	40	Ongevalskruis: zie Kruis	102
Landgoedbos	36	Opdracht: zie Kunstmatige verhoging	46

Oplaa <i>g</i> : zie Inlaag(dijk)	44	Rijswaard: zie Griend	35
Oranjerie	117	Rille: zie Legakker	85
Ornamentele fortificatie	117	Ringdobbe: zie Hollestelle	39
Ossenweg	92	Ringoven: zie Steenoven	82
Overhaal	92	Ringwalburcht	65
Overlaat	45	Rollepaal	93
Overstapje	92	Romeinse weg	93
Overtoom: zie Overhaal	92	Rond perceel	25
Overtuin: zie Tuin	30	Rondeel	117
		Ronduit	65
Quadrangulatie: zie Centuriatie	24	Rosarium	117
		Rosmolen	78
Paap: zie Spekdam	94	Ruiterpad	94
Paardenstal: zie Stal	22		
Pad	92	S-vormige akker	25
Palmet: zie Leiboom	40	Sas: zie Sluis	51
Palrok: zie Windmolen	79	Schaapskooi	21
Papiermolen: zie ook Watermolen,		Schaapsstalle: zie Stelle	47
Windmolen	79, 80	Schaardijk	45
Parallelwerk: zie Strekdam	45	Schamppaal	94
Parkbos	117	Schampsteen: zie Schamppaal	94
Parterre de broderie: zie Broderie	114	Schandpaal	55
Pastorietuin	121	Schandsteen: zie Schandpaal	55
Patte d'oise: zie Ganzevoet	115	Schans	65
Peelbaan: zie Veenbaan	87	Schape <i>n</i> boet: zie ook Schaapskooi	21
Pestbosje	36	Schape <i>n</i> stal: zie Stal	22
Petgat	84	Schape <i>n</i> wal: zie Tuunwal	30
Plaggenschuur	21	Scheerheg	29
Planmatige nederzetting	71	Schelf: zie Hooiberg	20
Plantage	36	Schelpengrot: zie ook Grot	117
Plofsluis	64	Schenkeldijk	45
Plomperd: zie Poel	41	Schinkeldijk: zie Schenkeldijk	45
Poel	40	Schoordijk: zie Schaardijk	45
Pol: zie Terp	46	Schrans: zie Veeschans	66
Poldermolen: zie ook Watermolen en		Schurveling	29
Windmolen	50	Schutzsluis: zie ook Sluis	94
Pomp	105	Schuur	21
Poort	65	Siel: zie Sluis	51
Postroute	92	Sierhek	117
Potstal	21	Silo: zie Kuitvoerput	21
Prieel: zie Theekoepel	119	Slakkenhoop	81
Put	105	Slangemuur	118
		Slaperdijk	45
Raai	29	Slingermuur: zie Slangemuur	118
Raatakker: zie Celtic field	24	Sloot	51
Ravelijn: zie ook Buitenwerk	65	Slot(je): zie Omgracht huis	69
Redoute	65	Sluis	51
Reduit	65	Spekdam	94
Reinigingsveld	105	Spiek: zie Spekdam	94
Ré <i>v</i> èrber <i>e</i> : zie Lantaarnpaal	105	Spieker	22
Ribbe: zie Legakker	85	Spijker: zie Spieker	22
Ridderhofstad: zie Omgracht huis	69	Spoorweg	94
Rietcultuur	33	Spreng	51
Rietland	33	Sprengkop: zie Spreng	51
Rijksweg	93	Spuisluis: zie Sluis	51

Stal	22	Trekvaart: zie ook Kanaal	96
Standerdmolen: zie Windmolen	79	Tuin	30, 111
Stadspark	121	Tuindorp	71
Stadspoort	66	Tuinhuis: zie Oranjerie en Theekoepel	117, 119
Stadswal	66	Tuinkoepel: zie Theekoepel	119
Station	94	Tunneloven: zie Steenoven	82
Steenhuis: zie Kasteel, Omgracht huis	61, 69	Turfvaart	86
Steenkolenmijn	86	Tuun: zie Tuin	30
Steenoven	82	Tuunhaag: zie Tuin	30
Steenweg: zie Straatweg	95	Tuunwal	30
Stelberg: zie Stelle	47	Tuunwoaltje: zie Tuunwal	30
Stelle	47		
Stelling	66	Uithof	23
Stellingmolen: zie Windmolen	79	Uitkijktoren: zie Belvédère	120
Stelp: zie Boerderij	17	Uitlaag: zie Inlaag(dijk)	44
Steltenberg: zie Hooiberg	20	Uitslag: zie Inlaag(dijk)	44
Stenen kamer: zie ook Omgracht huis	70	Urneveld	104
Sterrebos	118		
Stins: zie Kasteel	61	Vaart: zie Kanaal	90
Stinswier: zie Kasteelberg	63	Vaete: zie Poel	41
Stinzefflora	118	Varkensstal: zie Stal	22
Stoep	95	Vate: zie Poel	41
Stoephek: zie Stoeppaal	106	Veebocht: zie Koebocht	32
Stoeppaal	106	Veedrift	41
Stokkenbrug: zie Knuppelweg	91	Veenbaan	86
Stolp: zie Boerderij	17	Veenbrug: zie Knuppelweg	91
Stomp: zie Poel en Stelle	41, 47	Veenkolonie	87
Straatmeubilair	106	Veenterp	47
Straat(weg)	95	Veepestbosje: zie Pestbosje	36
Strekdam	45	Veer	96
Stuifdijk	45	Veerdam	96
Stuifzandwal	29	Veeerooster	30
Synagoge	104	Veerstal: zie Veerstoep	96
		Veerstoep: zie ook Stoep	96
Tabaksland	33	Veeschans	66
Tabaksschuur	22	Veld: zie Es	31
Tarp: zie Kunstmatige verhoging	46	Veldkapel: zie Kapel	100
Terp: zie Kunstmatige verhoging	46	Veldoven: zie Steenoven	82
Terpdorp	71	Veldkruis: zie Kruis	102
Theekoepel	119	Verboden kring	66
Tiendenpaal: zie Grenspaal	53	Verhoefslagingspaal	46
Tiendschuur	23	Verlaat: zie Schutsluis	94
Tiendweg	45	Versterkt dorp	66
Tjasker: zie ook Windmolen	50	Vesting	67
Tobhut: zie Legge	40	Vijzelberg: zie Hooiberg	20
Tocht: zie Kanaal en Sloot	51	Villapark	72
Tolhek	95	Vingerling: zie Inlaag(dijk)	44
Tolhuis	95	Visvijver	33
Torenfort	66	Vlaamse schuur: zie Boerderij	17
Torenmolen: zie Windmolen	79	Vlamoven: zie Steenoven	82
Tra	95	Vlasakker	33
Traai: zie Tra	95	Vliedberg: zie Kasteelberg	63
Trambaan	96	Vloedgraaf	52
Travalje	82	Vloedschuur	48
Trekgat: zie Petgat	84	Vloeiweide	33

Vluchtheuvel	48	Zandgroeve	83
Volmolen: zie Watermolen, Windmolen	79	Zeeg: zie Kanaal	90
Vormboom	119	Zeegkoele: zie Zaagkuil	82
Voorde	96	Zeeuwse schuur: zie Boerderij	17
Voorwerk: zie Uithof	23	Zetakker: zie Legakker	85
Vrede: zie Tuin	30	Zetwal: zie Legakker	85
Vuursteenmijn	87		
Vuurtoren	97	Zichtas	119
		Zige-zage: zie Slangemuur	118
Waaï: zie Wiel	46	Zigzagoven: zie Steenoven	82
Waaïersluis	67	Zijdwende: zie ook Kade	46
Waal: zie Wiel	45	Zijl: zie Sluis	51
Waag	106	Zoel: zie Poel	41
Wad: zie Voorde	96	Zomerdijk: zie ook Winterdijk	46
Wagenschuur	23	Zonnewijzer	107
Warande	34	Zouttoren	87
Warf: zie Kunstmatige verhoging	46	Zuwe: zie Pad	92
Waterlinie	67	Zwetsloot: zie Sloot	51
Watermolen	78		
Waterkamer	48		
Waterpoort	67		
Waterradmolen: zie Watermolen	78		
Waterstal: zie Waterkamer	48		
Waterstoep: zie Stoep	95		
Watertoren	107		
Watervluchtmolen	79		
Waterzolder: zie Waterkamer	48		
Wed: zie Poel, Voorde	41, 96		
Weel: zie Wiel	46		
Weg	97		
Wegbeplanting	30		
Wegkapel: zie Kapel	100		
Wegkruis: zie Kruis	102		
Weldadigheidskolonie	41		
Welput	107		
Wendakker	30		
Werf: zie Kunstmatige verhoging	46		
Wetering: zie Kanaal	90		
Wiel	46		
Wierde: zie Kunstmatige verhoging	46		
Wijk: zie ook Turfvaart	87		
Wijngaard	34		
Wildrooster: zie Veerooster	30		
Wildvrede: zie Tuin	30		
Wildwal: zie Houtwal	28		
Windmolen	79		
Winterdijk	46		
Wipwatermolen: zie Windmolen	79		
Woerd: zie Kunstmatige verhoging	46		
Woestenberg	72		
Woontoren: zie ook Donjon	67		
Wüstung	72		
Zaagkuil	82		
Zandbaan: zie Veenbaan	87		